

Qainar Journal of Social Science

Volume 2, Issue 1, 2023

The periodicity of the journal's publication is 4 issues per year

Aims and Scope

The editorial policy of the Qainar Journal of Social Science consists in publishing original research and overview materials of authors from different countries on a wide range of topics related to humanitarian and social sciences.

The journal's purpose is to familiarize readers with the original results of theoretical and applied research in the social sciences, human resources, education, economic issues and policy review of Kazakhstan and other countries of Asia and Europe.

Key topics covered in the journal: economics, economic theory and economic growth; innovation, innovation and technological development, digitalization; demography, human resources and the labor market; macroeconomics, world economy; regional economy and territorial development; sustainable development and environmental management; business and entrepreneurship; management and marketing; finance and management accounting, accounting; transformation of the institutional environment and public administration.

EDITOR-IN-CHIEF

Azimkhan A. Satybaldin – Doctor of Economics, Academician, Director of Institute of Economics under the Science Committee of Ministry of Science and Higher Education RK, Almaty, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57204163982, <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Anel A. Kireyeva – PhD in Economics, Associate Professor, Head of Department of Institute of Economics under the Science Committee of Ministry of Science and Higher Education RK, Almaty, Kazakhstan; Scopus Author ID: 56530815200, <https://orcid.org/0000-0003-3412-3706>

Frequency: quarterly

DOI Prefix: 10.58732

ISSN: 2958-7212 (Print)/2958-7220 (Online)

Distribution: content is distributed under Creative Commons Attribution 4.0

Price and Charges of Publication: free of charge

Email: editor@journal-kainar.kz

Website: <https://www.journal-kainar.kz>

Founder/Publisher: Academy Qainar

Copyright: © Qainar Journal of Social Science, 2023

Qainar Journal of Social Science

Выпуск 2, Номер 1, 2023

Периодичность издания журнала составляет 4 номера в год

Цели и охват журнала

Редакционная политика Qainar Journal of Social Science заключается в публикации оригинальных исследований и обзорных материалов авторов из разных стран по широкому кругу тем, связанных с гуманитарными и социальными науками.

Цель журнала - ознакомить читателей с оригинальными результатами теоретических и прикладных исследований в области социальных наук, человеческих ресурсов, образования, экономических вопросов и обзора политики Казахстана и других стран Азии и Европы.

Ключевые темы, освещаемые в журнале: экономика, экономическая теория и экономический рост; инновации, инновационно-технологическое развитие, цифровизация; демография, человеческие ресурсы и рынок труда; макроэкономика, мировая экономика; региональная экономика и территориальное развитие; устойчивое развитие и управление окружающей средой; бизнес и предпринимательство; менеджмент и маркетинг; финансы и управленческий учет, бухгалтерский учет; трансформация институциональной среды и государственного управления.

Главный редактор

Сатыбалдин Азимхан Абилкаирович – д.э.н., профессор, академик НАН РК, директор Института экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИЭ КН МНВО РК), Алматы, Казахстан; Scopus Author ID: 57204163982, <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

Заместитель главного редактора

Киреева Анель Ахметовна – к.э.н., ассоциированный профессор, заведующий отделом Института экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИЭ КН МНВО РК), Алматы, Казахстан, Kazakhstan; Scopus Author ID: 56530815200, <https://orcid.org/0000-0003-3412-3706>

Периодичность: ежеквартально

DOI Prefix: 10.58732

ISSN: 2958-7212 (Print)/2958-7220 (Online)

Распространение: контент распространяется под лицензией Creative Commons Attribution 4.0
Стоимость и сборы за публикацию: бесплатно

Email: editor@journal-kainar.kz

Website: <https://www.journal-kainar.kz>

Основатель/Издатель: Академия Кайнар

Авторское право: © Qainar Journal of Social Science, 2023

CONTENTS

Assessment of the level of development of the economic potential of the regions of Kazakhstan	6
<i>Kamilakhon R. Halmurzaeva, Akkhozha A. Tagay, Aisulu Dzhanegizova</i>	
Factor analysis of food security in Kazakhstan	23
<i>Gaukhartas K. Temirova, Aidar A. Sultanaev</i>	
Main indicators of food security development in period the pandemic	37
<i>Darikul A. Kulanova, Gulzhanar I. Abdikerimova, Kulyanda K. Nurasheva, Zhannet M. Seisenbayeva</i>	
The impact of organic products on the population health	55
<i>Gaukhar T. Siximbayeva, Saule M. Akhtayeva, Kulshariya O. Shayakhmetova, Abilkhair A. Shynybayev</i>	
On the question of the relationship between budgeting and the management accounting system	73
<i>Asan A. Satmurzaev, Sanimkul Sh. Lapbaeva, Nazymgul Berdimurat, Nurgul S. Shmanova</i>	
Problems of the development of the national innovation system of Kazakhstan and increasing its competitiveness	87
<i>Sholpan R. Abzhalelova, Urkhiya S. Yernazarova, Anoir D. Chelekbay</i>	

МАЗМҰНЫ

Қазақстан өңірлерінің экономикалық әлеуетін бағалау Халмурзаева К.Р., Тағай А.А., Джанегизова А.	6
Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігінің факторлық талдауы Темирова Г.Қ, Султанаев А. А.	23
Пандемия кезіндегі азық-түлік қауіпсіздігін дамытудың негізгі көрсеткіштері Куланова Д.А., Абдикеримова Г.И., Нурашева К.К., Сейсенбаева Ж.М.	37
Органикалық өнімнің халықтың денсаулығына әсері Сиксимбаева Г.Т., Ахтаева С.М., Шаяхметова К.О., Шыныбаев Ә.А.	55
Бюджеттеу мен басқарушылық есеп жүйесінің өзара байланысы туралы мәселе бойынша Сатмұрзаев А.А., Лапбаева С.Ш., Бердімұрат Н., Шманова Н.С.	73
Қазақстанның ұлттық инновациялық жүйесін дамыту және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселелері Абжалелова Ш.Р., Ерназарова У.С., Челекбай А.Д.	87

СОДЕРЖАНИЕ

Оценка уровня развития экономического потенциала регионов Казахстана	6
<i>Халмурзаева К. Р., Тағай А.А., Джанегизова А.</i>	
Факторный анализ обеспечения продовольственной безопасности в Казахстане	23
<i>Темирова Г.К, Султанаев А. А.</i>	
Основные показатели развития продовольственной безопасности в период пандемии	37
<i>Куланова Д.А., Абдикеримова Г.И., Нурашева К.К., Сейсенбаева Ж.М.</i>	
Влияние органической продукции на здоровье населения	55
<i>Сиксимбаева Г.Т., Ахтаева С.М., Шаяхметова К.О., Шыныбаев Ә.А.</i>	
К вопросу о взаимосвязях бюджетирования и системы управленческого учета	73
<i>Сатмурзаев А.А., Лапбаева С.Ш., Бердимурат Н., Шманова Н.С.</i>	
Проблемы развития национальной инновационной системы Казахстана и повышение ее конкурентоспособности	87
<i>Абжалелова Ш.Р., Ерназарова У.С., Челекбай А.Д.</i>	

Assessment of the level of development of the economic potential of the regions of Kazakhstan

Kamilakhon R. Halmurzaeva^{1*}, Akkhozha A. Tagay², Aisulu Dzhanegizova³

¹ University of Westminster, London, Great Britain

² Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan

³ Al-farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

Abstract

The aim of the article was to thoroughly analyze the current state of the economy of the regions of the Republic of Kazakhstan and identify problems hindering the intensive development of individual regions and develop recommendations and proposals to overcome them. To achieve this goal, the following indicators were selected: 1) the growth rate of the gross regional product; 2) the growth rate of gross regional product per capita; 3) grouping of regions by the growth rate of GRP per capita; 4) gross value added per employed employee; 5) the share of gross regional product in the GDP of the Republic of Kazakhstan; 6) the rate of income growth of the population. The research was carried out using the following methods: economic analysis and synthesis, statistical-economic, computational-constructive and economic interpretation of statistical data. The primary statistical data have been processed and their final values are presented in tabular form, the grouping of indicators has been carried out and the necessary economic generalizations have been made. The information base of the research was compiled by the data of the "Bureau of National Statistics", the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. The regions of the Republic of Kazakhstan are classified into groups depending on the growth rate of gross value added, the specific weights of individual regions in the structure of the gross domestic product of the Republic of Kazakhstan are calculated, in order to rank regions by their contribution to the GDP of the Republic of Kazakhstan. The economic factors constraining the development of the economy of individual regions are identified and proposals are given to overcome these barriers. Thus, for the intensive development of both lagging and average regions, it is recommended to improve intersectoral and interregional economic ties between them. In this regard, the problem of insufficient development of industries engaged in harvesting, storage and processing of agricultural products is particularly acute. This issue is especially relevant for the southern and southeastern regions of the country. It is recommended to invest more material, technical and financial resources in the sphere of transportation, storage and processing of the agro-industrial complex.

Keywords: agglomeration, regional economy, gross regional product, gross value added, growth rates, relative growth rates, grouping, specific weight of regions

Қазақстан өңірлерінің экономикалық әлеуетін бағалау

Халмурзаева К. Р.^{1*}, Тағай А.А.², Джанегизова А.С.³

¹*Вестминстерский университет, Лондон, Великобритания*

²*Академия Кайнар, Алматы, Қазақстан*

³*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

Түйін

Мақалада ҚР өңірлері экономикасының қазіргі жай-күйін мұқият талдау және жекелеген өңірлердің қарқынды дамуын тежейтін проблемаларды анықтау және оларды еңсеру үшін ұсынымдар мен ұсыныстар әзірлеу мақсаты қойылды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін мынадай индикаторлар таңдалды: 1) жалпы өңірлік өнімнің өсу қарқыны; 2) жан басына шаққандағы жалпы өңірлік өнімнің өсу қарқыны; 3) өңірлерді жан басына шаққандағы ЖӨӨ-нің өсу қарқыны бойынша топтастыру; 4) әрбір жұмыспен қамтылған қызметкерге шаққандағы жалпы қосылған құн; 5) ҚР ЖІӨ-дегі жалпы өңірлік өнімнің үлес салмағы; 6) халық табысының өсу қарқыны. Зерттеулер экономикалық талдау және синтез, статистикалық деректердің статистикалық-экономикалық, есептік-конструктивтік және экономикалық интерпретациясы әдістемелерін пайдалана отырып орындалды. Бастапқы статистикалық деректер өңделіп және олардың түпкілікті мәндері кестелік нысанда рәсімделді, көрсеткіштер топтастырылып және оларға қажетті экономикалық қорытындылар жасалды. Зерттеулердің ақпараттық базасын "Ұлттық статистика бюросы", ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің деректері құрады. ҚР өңірлері жалпы қосылған құнның өсу қарқынына қарай топтарға жіктелген, өңірлерді ҚР ЖІӨ-ге қосқан үлесі бойынша саралау мақсатында ҚР жалпы ішкі өнімінің құрылымындағы жекелеген өңірлердің үлес салмағы есептелген. Жекелеген өңірлер экономикасының дамуын тежейтін экономикалық факторлар анықталды және осы кедергілерді еңсеру үшін ұсыныстар берілді. Мәселен, артта қалған және орташа көрсеткіштері бар өңірлерді қарқынды дамыту үшін олардың арасындағы салааралық және өңіраралық экономикалық байланыстарды жақсарту ұсынылады. Осыған байланысты ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындаумен, сақтаумен және өңдеумен айналысатын салалардың даму қарқынының төмен дәрежеде болуы, салалараралық қатынастардың өзара үйлесімінің жеткіліксіз екендігін айқындап отыр. Бұл мәселе, әсіресе елдің оңтүстік және оңтүстік-шығыс аймақтарына қатысты. Агроөнеркәсіптік кешенді тасымалдау, сақтау және қайта өңдеу саласына материалдық-техникалық және қаржылық қаражатты көбірек салу ұсынылады.

Кілттік сөздері: агломерация, өңірлік экономика, жалпы өңірлік өнім, жалпы қосылған құн, өсу қарқыны, салыстырмалы өсу қарқыны, топтастыру, өңірлердің үлес салмағы

Оценка уровня развития экономического потенциала регионов Казахстана

Халмурзаева К. Р.^{1*}, Тағай А.А.², Джанегизова А.С.³

¹*Вестминстерский университет, Лондон, Великобритания*

²*Академия Кайнар, Алматы, Казахстан*

³*Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

Аннотация

В статье была поставлена цель тщательно проанализировать современное состояние экономики регионов РК и выявить проблемы сдерживающие интенсивного развития отдельных регионов и выработать рекомендации и предложения для их преодоления. Для осуществление этой цели были выбраны следующие индикаторы: 1) темпы прироста валового регионального продукта; 2) темпы прироста валового регионального продукта на душу население; 3) группировка регионов по темпам прироста ВРП на душу население; 4) валовая добавленная стоимость на одного занятого работника; 5) удельный вес валового регионального продукта в ВВП РК; 6) темпы прироста дохода население. Исследования выполнены с использованием методик: экономического анализа и синтеза, статистико-экономического, расчетно-конструктивного и экономической интерпретации статистических данных. Первичные статистические данные обработаны и их конечные значения оформлены в табличной форме, осуществлена группировка показателей и сделаны необходимые экономические обобщения. Информационную базу исследований составили данные «Бюро национальной статистики», Агентства по Стратегическому планированию и реформам РК. Регионы РК классифицированы по группам в зависимости от темпов прироста валовой добавленной стоимости, рассчитаны удельные веса отдельных регионов в структуре валового внутреннего продукта РК, с целью ранжирования регионов по их вкладу в ВВП РК. Выявлены экономические факторы сдерживающие развития экономики отдельных регионов и даны предложения для преодоления этих барьеров. Так, для интенсивного развития как отстающих, так и регионов со средними показателями рекомендуется улучшить межотраслевые и межрегиональные экономические связи между ними. В этом отношении особенно остро стоит проблема недостаточного развития отраслей занимающиеся заготовкой, хранением и переработкой сельскохозяйственной продукции. Данный вопрос особенно актуален для южных и юго-восточных регионов страны. Рекомендуется больше вложить материально-технические и финансовые средства в сферу транспортировки, хранения и переработки агропромышленного комплекса.

Ключевые слова: агломерация, региональная экономика, валовой региональный продукт, валовая добавленная стоимость, темпы роста, темпы прироста, группировка, удельный вес регионов

Introduction

The regional development of the country's economy is an urgent problem because the regions are the most sensitive link of management, where the process of "Production-procurement-storage-processing and transportation of products" is carried out. A regional economy is where the "Consumer" in terms of the population and the "Supply of consumer goods and services" of manufacturers intersect directly. Therefore, the level of the socio-economic situation of the population directly depends on and is defined by the regional economy.

President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev, speaking in the Majilis on January 11, 2022, pointed out the uneven development of the republic's regions, which entailed social discomfort with the growth of migration and instructed the government to eradicate the imbalance in the socio-economic development of the regions of Kazakhstan. "Recent events have shown an urgent problem with employment in the western and southern regions. There is a high birth rate, and the economy is not keeping up with creating jobs. Therefore, systemic industrialization, assistance to small and medium-sized businesses, and the development of the service sector in these areas are not regional but national priority. We must not forget about the cultural and educational component of development," the President said [1].

The relevance of this problem for the Republic of Kazakhstan is that the country has a huge territory, which is a very diverse natural and climatic zone, unevenly distributed productive forces and production relations, as a result of which completely different socio-demographic conditions, the standard of living of the population and the degree of economic development have developed. All this underlines the importance and timeliness of the topic and the direction of research of this article.

The article studies the regional economy of the Republic of Kazakhstan based on the following indicators: a) the growth rate of the gross regional product; b) the growth rate of gross regional product per capita; c) the grouping of regions by the growth rate of GRP per capita; d) gross value added per employed employee; e) the share of gross regional product in the GDP of the Republic of Kazakhstan; f) the growth rate of income of the population. The goal of the research was to thoroughly analyze the current state of the regions' economy of the Republic of Kazakhstan using the above indicators to identify problems hindering the intensive development of individual regions and to develop recommendations and proposals to overcome them.

Literature Review

The conducted research on the regional economy of the Republic of Kazakhstan is quite a lot. We will attempt to classify them according to the research directions and depending on the coverage of the information volume. Therefore, in fundamental analytical work on the regional economy was carried out from the point of view of socio-demographic conditions [2]. A methodology was proposed to identify depressed areas and settlements needing state support. This technique has been tested by the authors on materials that prove the possibility of its application by the governing bodies of the Republic of Kazakhstan.

In another work, to solve the current problems of the regional economy, it was proposed: in the Republic of Kazakhstan, it is necessary to focus on two areas of reforms: a) to support the development of economic activity based on the advantages and resources of the regions, the country should develop mechanisms and policy instruments that take into account local conditions, as well as realize the additional potential of agglomeration, especially in large and secondary cities; b) in order to implement policy measures considering local conditions, it is necessary to improve the efficiency of the public administration system [3]. In particular: Subnational government bodies should have higher-quality data on regions, the number of plans should be reduced, and their consistency should be improved. Opportunities for this should be provided by the digitalization of the economy, including the sphere of public services, as well as the adoption of international standards and methodologies, such as the use of the concept of functional urban areas [3]. For development at the subnational level, achieving a greater degree of coherence of actions within the government and between the state, the private sector and civil society would be helpful.

The following research demonstrates analytical calculations to determine the state of regional inequality in the country is based on the need for a thorough diagnosis of the current state of the regional economy [4]. Based on the results of the conducted research, the authors conclude that the differences between the regions of Kazakhstan are large and continue to grow. Despite the fact that over the past 20 years, GDP in Kazakhstan has increased significantly, however, intensive growth rates have occurred only in a few regions: in the large agglomerations of Astana and Almaty, as well as in oil and gas regions [4]. The authors conclude that regional inequality in the future may become an obstacle in Kazakhstan's quest to become one of the most developed economies in the world.

The research emphasizes that to improve the regional development of the economy of Kazakhstan, it is necessary to develop interregional competition and cooperation [5]. Also, in order to further improve the assessment of the socio-economic development of the country's regions, the authors recommend expanding the indicators for assessing the economic activity of regions by such indicators as creating incentives for the development of cooperation between regions, ease of doing business, productivity growth, technological renewal, digitalization, the production of export-oriented goods and other [5]. At the same time, it is believed that increasing the competitiveness of the regions will further contribute to increasing the competitiveness of the national economy as a whole.

The solution to the problems of the regional economy through the accelerated development of the agro-industrial complex and the increase of agro-resource potential is seen in the following work of a group of researchers [6]. It is believed that it is the agro-resource potential that can create conditions for achieving the most integrated result of the regional economy.

The problems of innovative development of the regions of the Republic of Kazakhstan can be solved by the widespread introduction of innovative processes - goods, products and services, according to the authors of the following work [7]. Research is based on the correlation and regression analysis of the relationship between the effects of innovative factors on the volume of gross regional product. Statistically

observable indicators were selected as factors: the level of innovation activity and the volume of the innovative product. In our view, the proposed methods and correlation coefficients of GRP from the volume of innovative products can be an effective tool for regional authorities developing and implementing a regional development strategy [7].

A group of researchers [8] assessed the effectiveness of the state regional policy from 1998-2018. The authors systematized all strategic and program documents of the state, determining the place of regional policy in the state planning system in the Republic of Kazakhstan. Based on the assessment of the degree of achievement of the target indicators of the program documents and their compliance with the strategic guidelines of the country's development, they revealed that most of the strategic and program documents of the country do not have clear and reasonable target indicators, some of the targets have not been achieved. In addition, an analysis of an array of statistical data demonstrating the results of the development of various sectors of the economy and regions was carried out, during which it was revealed that most of the goals pursued by program documents and strategies were not achieved. The authors draw conclusions about the low effectiveness of the state regional policy and identify a list of factors hindering the uniform development of the country's regions, namely: a) uneven distribution of resources; b) an economic strategy based on the priority development of the extractive sector; c) lack of understanding in local executive bodies of strategic guidelines for regional development; d) budget policy, not contributing to economic development; e) incomplete transparency of the actions of state bodies on the implementation of regional policy [8].

In our opinion, the proposed recommendations are very relevant and deserve attention when developing a strategy for developing the regional economy of the Republic of Kazakhstan.

Analysis of structural shifts in the economic development of the regions of the Republic of Kazakhstan for the period from 2011 to 2020, as well as the forecast for the period 2025 - 2030, the following work is devoted to [9]. It is assumed that the sectoral structure of the GRP of the republic will remain mostly the same over the forecast period. During the entire forecast period, the maximum contribution to the production industry dedicates to GRP, while its share, will not change significantly. The share of agriculture will decrease, while the share of construction, trade, transport and communications will increase. The authors propose the formation of growth poles in the regions of Kazakhstan, integrated with regional and global markets, contributing to the formation of promising industrial and innovative zones. At the same time, the territory of Atyrau and Mangystau regions will be considered a growth zone, connected by a common infrastructure to ensure the development of the oil and gas sector, and in the future -forming a high-tech production complex, trade, logistics and transport and communication portal in the west of the country. Based on the analysis of the prerequisites and conditions for the development of Kazakhstan's oil and gas regions, three main competitive industries are proposed, the development of which should be directed to domestic and foreign scientific potential. This will allow us to raise the innovative entrepreneurship of these regions to a new level. These are the creation of capacities for deep processing of oil and gas with the production of a wide range of high-tech products of 5-6 stages, the development of

capabilities of construction industry enterprises, and the development of capacities for growing and processing fish.

The researchers' recommendations are very competent and can be successfully used in developing regional development programs engaged in extracting, processing, transporting, and selling products of oil and gas origin.

The research of Western scientists on regional economics can be divided into the following concepts: a) neoclassical theorists who conduct their research through the production function; b) the theory of cumulative growth based on theoretical calculations of Neoclasian and institutional models of regional development; and c) new theories of regional growth based primarily on human capital and the economic efficiency of the scale of production, in the absence of ideally pure competition in determining market prices. Currently, the most common and implemented in practice is the latter direction. So, the most expressive representative of this direction is Harris [10]. He put forward a new theory of regional economics, which implies that entrepreneurship is rapidly developing in those regions where there are better conditions for "market access", the so-called "market potential". Based on studies of sales markets in each state and county of the USA, the author hypothesized that the population's purchasing power has an inverse correlation dependence on its location, i.e., the distance of the markets for products and services. In his opinion, the scale of production and its high concentration in certain districts has the property of extended self-reproduction[10]. Pred Allan, the next representative of this direction, is a model of the basic multiplier of regional income in the temporal aspect, i.e. in dynamics [11]. Its concept is based on calculations in the temporal aspect, so by extrapolating the value of value added in the region intended for export and the amount of revenue from the revenue of goods and services within the area in dynamics, which should be increasing functions of the size of the regional economy. Thus, if the region's economic potential is large enough (i.e., this value is greater than the conditionally average value compared with other regions), this process can become a preliminary stage of cumulative growth of the regional economy. Researcher Jovanovic also conducted his research in this direction [12].

Other researchers, Fujita, Mori and Krugman, represent the regional economy based on system-forming industries and industries [13]. Next, they rank them according to the current level of the cost of storing and transporting goods, as well as the effect of the scale of production. They are driven by the idea that in such a situation, developed transport hubs make a sharp increase in the function of "market potential" and agglomeration development possible.

Chinese researcher Ying believed that the basis for the intensive development of China's regions could be human capital invested outside the agro-industrial complex, government subsidies and foreign investment [14]. The optimal combination of these economic factors will increase in the growth rate of the region's economy.

A review of the main areas of development of foreign scientists in regional economics gives an idea of their great diversity, which is dictated by the fact that they represent different countries differing in the level of economic development, the state of logistics and socio-demographic conditions on the materials of which these studies were conducted.

Summing up the literature review on the project's problems, it can be stated that in the methodology of building a strategy for developing Kazakhstan's regional economy, many concepts explore this problem from different positions. At the same time, this problem still needs to be generalized and improved.

Methodology

The authors of this article are based on the general conceptual approaches of internal and foreign researchers considering their theoretical views on the socio-economic development of the regions.

The research was carried out using the following methods: economic analysis and synthesis, the statistical-economic, computational-constructive and economic interpretation of statistical data. The primary statistical data have been processed, and their final values are presented in tabular and graphical form, the grouping of indicators has been carried out and the necessary economic generalizations have been made. The information base of the research was compiled from the data of the Bureau of National Statistics and the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.

The research is based on the indicators of the gross product of the regions of the Republic of Kazakhstan and their values per employed person per capita. The regions of the Republic of Kazakhstan are classified depending on the growth rate of gross value added, the specific weights of individual regions in the structure of the gross domestic product of Kazakhstan are calculated, in order to rank regions by their contribution to the GDP of the Republic of Kazakhstan. Based on such an analysis and relevant economic generalizations, regions' place and role in Kazakhstan's economy are determined. The economic factors constraining the development of the economy of individual regions are identified, and proposals are given to overcome these barriers.

The research period covers 2008 to 2021, such a fair long-term time series, for analysts, makes it possible to more thoroughly analyze the trajectory of the development of the region's economy when the specific features of development become more tangible, which provides the basis for an objective assessment of the level achieved and the pace of their development.

Results

Table 1 shows the dynamics and growth rates of GRP per capita from 2008 to 2021 by region. Such a period for analytics was chosen to consider the fact that for a long period, almost three five-year plans, it makes it possible to identify general patterns of regional economic development in time and space (see Table 1).

Such an approach, in our opinion, will also make it possible to neutralize the indicators of the negative impact of the global financial crisis that occurred in 2007-2008 and show how to take advantage of the economic benefits that usually follow financial crises. These data indicate that over the past fourteen years, there has been an increase in the GRP per capita level in Kazakhstan regions. If this indicator averaged 1,024,2 thousand tenge in the country in 2008, then in 2021 it reached the level of 4,417,9

thousand tenge or increased by 4,31 times. The analysis of this indicator in dynamics shows that if in the period 2008-2010 the annual growth was 65.2%, then the subsequent (2011-2017 and 2018-2021) periods decreased, respectively, to 32.6 and 29.3%. Thus, it can be argued that, in general, the annual growth rate of this indicator in the country is positively stable.

Table 1 - Gross regional product per capita, thousand tenge

Region	Year					Growth, %			Average annual growth over the period
	2008	2010	2012	2017	2021	in 2021 by 2008 (%)	in 2021 by 2012 (%)	in 2021 by 2017 (%)	
Kazakhstan	1024,2	1336,5	1847,1	3014,7	4417,9	431,3	239,2	146,5	33,2
Akmola	641,4	798,1	1092,8	2107,8	3644,9	568,2	333,5	172,9	43,7
Aktobe	1231,1	1523,1	2220,7	2749,7	3982,1	323,4	179,3	144,8	24,9
Almaty	409,2	537,9	751	1235,8	2201,1	537,9	293,1	178,1	41,4
Atyrau	3626	5401	6580,7	9685,1	16037,4	442,2	243,7	165,6	34
West Kazakhstan	1339,4	1730,4	2865,9	3628,4	5323,6	397,4	185,8	146,7	30,6
Zhambyl	316,9	429	715,4	1210	1976,9	623,8	276,3	163,4	48
Karaganda	1088,4	1387,7	1798,5	3100,9	5419,3	497,9	301,3	174,8	38,3
Kostanay	789,7	970,8	1308	2108,9	4082,8	517	312,1	193,6	39,8
Kyzylorda	1075,9	1236,5	1764,4	1839	2345,1	217,9	132,9	127,5	16,8
Mangystau	2631	2890,4	3169,8	5058,8	4966,5	188,7	156,7	98,2	14,5
Turkestan	310,4	474,6	705,1	1097,7	1363,1	439,1	193,3	124,2	33,8
Pavlodar	1153,6	1384,6	2032,8	3134,3	5185	449,4	255,1	165,4	34,6
North Kazakhstan	619	790,1	1168,6	1985,9	3313,8	535,3	283,6	187,5	41,2
East Kazakhstan	627,9	889,8	1299,1	2289,5	3723	592,9	286,6	127,7	45,6
Astana c.	2080,2	2635,7	3479,6	5766,2	7361,9	353,9	211,6	127,7	27,2
Almaty c.	2193,2	2797,3	3908	6694,2	7495,8	341,7	191,8	112	26,3

Note: compiled by authors from the Bureau of National Statistics [15]

The performed analytical studies on this criterion give a clear picture of the dynamics and growth rates by region and indicate the presence of large differences between them. Thus, in the Akmola, Almaty, Atyrau and Zhambyl regions, the dynamics and rates of annual growth of the gross regional product were higher than the level of this

indicator for the country as a whole. Aktobe, West Kazakhstan, Kyzylorda and Mangystau regions have indicators lower than the achieved level on average in the country.

Therefore, it can be argued that in the country as a whole, the average level of gross regional product per capita has increased significantly over the analyzed period. However, it should be noted that this indicator's dynamics and growth rates vary greatly by region. According to this indicator, until 2010, the differences by region were insignificant, but the intensive growth of the domestic economy that followed after this period led to the fact that the regional values of this indicator became more striking. At the same time, the indicators of industrially developed regions have significantly increased compared to regions with weak economies.

Thus, in the Atyrau region, where the largest oil fields and reserves are located, GRP in 2021 reached 16,037.4 thousand tenge per capita, while in Kyzylorda, only - 2,345.1 thousand tenge. The difference is 6.84 times. At the same time, the annual growth rates (2008-2021) in these regions, respectively, were: 34.0 and 16.8%.

This current trend is evidence that despite the positive dynamics of the growth of the country's economy as a whole, development needs to be more balanced in the regional context. The central regions determining the dynamic development of the country are Atyrau, Karaganda, West Kazakhstan, Mangystau, Pavlodar. Lagging behind in the value of GRP are Almaty, Zhambyl, Kyzylorda, and Turkestan (formerly South Kazakhstan). There is a tendency here that the southern regions are specialized mainly in agricultural production, where, due to the low share of mechanized labor and automation of the production process, low productivity of labor and funds, which determines the insufficient growth rates of the economy in these regions. Along with this, there is an acute problem of processing and storage of agricultural products, especially in the field of processing meat, milk, fruit and vegetable products and fruits. It is necessary to emphasize the so-called phenomenon of "low manufacturability" of agricultural raw materials. Therefore, being one of the main meat producers, domestic producers could not provide meat products of the required quality and meet the requirements of the international standard, which was the reason for the withdrawal of McDonald's franchisees from the Kazakhstan market. In addition, currently needs to be movement vegetable storage and processing capacity in the southern regions, as a result of which there are large losses of agricultural products up to 20-25% of the grown crop.

Intraregional specialization and the placement of agricultural sectors also play an important role. If agricultural enterprises in the northern regions of the Republic of Kazakhstan are relatively large and capital-intensive, then small types of economic formations and personal subsidiary farms are characteristic of the southern regions. Therefore, in the South, it is not possible to obtain an economic effect due to the scale of agricultural production, which allows for reducing the unit costs of production, collection and transportation of products.

The above provisions were the reason that the southern regions for the analyzed period (2008-2021) could not improve their performance and still need to catch up in the development of the regional economy.

For a more thorough analysis of this process, we made a grouping of the regions of the Republic of Kazakhstan based on the following prerequisites: the first group includes

regions whose average annual growth rates for 2008-2021 ranged from 41 to 48%; the second – 27-40% and the third 14-26%. This grouping allowed us to identify individual regions' development patterns according to this criterion. Thus, Zhambyl (48.0), East Kazakhstan (45.6), Akmola (43.7), Almaty (41.4), North Kazakhstan (41.2) regions showed the highest annual growth rates.

Schematically, this trend is illustrated as follows (see Table 2).

Table 2 - Grouping of regions by GRP growth rates per capita (in % and thousand tenge)

Region	Year					Growth, %			
	2008	2010	2012	2017	2021	in 2021 by 2008 (%)	in 2021 by 2012 (%)	in 2021 by 2017 (%)	Average annual growth over the period
Kazakhstan	1024,2	1336,5	1847,1	3014,7	4417,9	431,3	239,2	146,5	33,2
1-group (41-48)									
Zhambyl	316,9	429,0	715,4	1210,0	1976,9	623,8	276,3	163,4	48,0
East Kazakhstan	627,9	889,8	1299,1	2289,5	3723,0	592,9	286,6	127,7	45,6
Akmola	641,4	798,1	1092,8	2107,8	3644,9	568,2	333,5	172,9	43,7
Almaty	409,2	537,9	751,0	1235,8	2201,1	537,9	293,1	178,1	41,4
North Kazakhstan	619,0	790,1	1168,6	1985,9	3313,8	535,3	283,6	187,5	41,2
on average	522,9	689,0	1005,4	1765,8	2971,9	568,4	295,6	168,3	43,7
2-group (27-40)									
Kostanay	789,7	970,8	1308,0	2108,9	4082,8	517,0	312,1	193,6	39,8
Karaganda	1088,4	1387,7	1798,5	3100,9	5419,3	497,9	301,3	174,8	38,3
Pavlodar	1153,6	1384,6	2032,8	3134,3	5185,0	449,4	255,1	165,4	34,6
Atyrau	3626,0	5401,0	6580,7	9685,1	16037,4	442,2	243,7	165,6	34,0
Turkestan	310,4	474,6	705,1	1097,7	1363,1	439,1	193,3	124,2	33,8
West Kazakhstan	1339,4	1730,4	2865,9	3628,4	5323,6	397,4	185,8	146,7	30,6
Astana c.	2080,2	2635,7	3479,6	5766,2	7361,9	353,9	211,6	127,7	27,2
Almaty c.	2193,2	2797,3	3908,0	6694,2	7495,8	341,7	191,8	112,0	26,3
on average	1572,6	2097,8	2834,8	4402,0	6533,6	415,4	230,5	148,4	31,9
3-group (14-26)									
Aktobe	1231,1	1523,1	2220,7	2749,7	3982,1	323,4	179,3	144,8	24,9
Kyzylorda	1075,9	1236,5	1764,4	1839,0	2345,1	217,9	132,9	127,5	16,8

Mangystau	2631,0	2890,4	3169,8	5058,8	4966,5	188,7	156,7	98,2	14,5
on average	1646,0	1833,3	2384,7	3215,8	3764,6	228,7	157,9	117,1	17,6
Note: compiled by authors from the Bureau of National Statistics [15]									

The first group includes five relatively dynamically developing regions with above-average growth rates. However, their indicators in terms of their share in the structure of Kazakhstan's GDP are very modest. Thus, the percentage of Zhambyl region is 2.57%, East Kazakhstan (6.02%), Akmola (2.97%), Almaty (5.00%), North Kazakhstan (2.08%). However, the current growth rates for this indicator will allow them to significantly improve their indicators in the future to increase their share in the structure of the GDP of the Republic of Kazakhstan.

The second group comprises the so-called "middle-class regions", whose average annual growth rates for the analyzed period ranged from 27 to 40%. Namely: Kostanay (39.8), Karaganda (38.3), Pavlodar (34.6), Atyrau (34.0), Turkestan (33.8), West Kazakhstan (30.6), Astana (27.2), Almaty (31.9).

This group includes those regions that have both the largest and the smallest specific weights in the structure of the GDP of Kazakhstan. Thus, the agglomerations of Astana and Almaty have, respectively: 11.0% and 19.0%, as well as Atyrau (12.45%) and Karaganda (8.2%). The remaining regions are Pavlodar – 4.45%, Kostanay -3.8%, West Kazakhstan -4.22 and Turkestan - 3.08%. Thus, this group of regions creates 66.2% of Kazakhstan's GDP (see Table 3).

Table 3 - The share of regions in the GDP of the Republic of Kazakhstan, %

Region	Year				Average specific weight by region
	2018	2019	2020	2021	
Akmola	2,8	2,78	3,2	3,2	2,97
Aktobe	4,4	4,28	4,2	4,3	4,3
Almaty	4,5	4,67	5,3	5,5	5
Atyrau	12,7	13,41	11	12,7	12,45
West Kazakhstan	4,5	4,24	3,9	4,2	4,22
Zhambyl	2,5	2,46	2,7	2,7	2,57
Karaganda	7,7	7,75	8,6	8,9	8,2
Kostanay	3,4	3,53	4,1	4,2	3,8
Kyzylorda	2,7	2,63	2,3	2,3	2,47
Mangystau	6,2	5,3	4,3	4,3	5,02
Turkestan	4,4	4,36	4,4	4,6	4,45
Pavlodar	2	1,99	2,2	2,1	2,08
North Kazakhstan	2,7	2,9	3,4	3,3	3,08
East Kazakhstan	5,8	5,79	6,5	6	6,025
Astana c.	10,9	11,27	11,3	10,6	11

Almaty c.	19,6	19,48	19,1	17,9	19
Shymkent c.	3,5	3,17	3,5	3,2	3,4
Note: compiled by authors from the Bureau of National Statistics [15]					

Despite the fact that relatively average growth rates of the gross regional product are observed in these regions, it is the representatives of this group that are systemically important, especially Atyrau, Karaganda, Astana and Almaty.

The third group contains regions with an average annual growth rate in the range of 14-26%: Aktobe (24.9%), Kyzylorda (16.8%), Mangystau (14.5%). These regions are also characterized by a relatively small share of GRP produced by them in the structure of the GDP of Kazakhstan. This indicator is 4.3, 2.47 and 5.02, respectively.

The calculations performed by us according to this methodology show the following. So, in the Atyrau region for the period from 2010-2021, the volume of GRP increased from 5.40 million tenge to 16.03 million tenge, i.e., by 2.97 times (see Table 4).

Table 4 - Gross value added per employee, thousand tenge

Region	Year				Growth, %	
	2010	2015	2020	2021	in 2021 by 2010 (at times)	in 2021 by 2015 (B %)
Akmola	1219,0	2258,4	4943,4	5861,2	4,8	259,5
Aktobe	2832,2	3706,5	6270,5	7633,6	2,6	205,9
Almaty	1012,6	1750,0	3362,9	4152,3	4,1	237,2
Atyrau	10335,4	12844,7	22572,7	30442,3	2,9	237,0
West Kazakhstan	3034,8	4772,8	7576,4	9663,1	3,1	202,4
Zhambyl	701,1	1725,8	3395,0	3980,8	5,6	230,6
Karaganda	2402,7	4044,9	8189,0	10047,3	4,1	248,3
Kostanay	1489,7	2385,2	5237,2	6366,2	4,2	266,9
Kyzylorda	2606,1	3321,2	4387,5	5199,9	1,9	156,5
Mangystau	6706,9	6590,0	8525,7	9412,0	1,4	142,8
Turkestan	906,1	1838,5	2567,8	3083,6	3,4	167,7
Pavlodar	2245,7	3751,8	7181,5	8832,5	3,9	235,4
North Kazakhstan	1091,3	2224,5	4575,7	5296,2	4,8	238,0
East Kazakhstan	1500,1	2904,4	6127,7	6632,4	4,4	228,3
Astana c.	4397,8	9116,7	12467,1	13808,3	3,1	151,4
Almaty c.	5508,6	9611,9	12466,4	13760,8	2,4	143,1
Note: compiled by authors from the Bureau of National Statistics [15]						

Over the same period, the GRP of labor productivity per employee increased from 10.33 to 30.44 million tenge, i.e. 2.94 times. GRP growth is observed here ahead of the dynamics of labor productivity growth in the region. It can be argued that there is a high correlation between these indicators and their interaction is equivalent. This is more typical for regions with high rates of development.

If we study the materials of lagging regions using this methodology, we get a different picture. Thus, in the Zhambyl region over the same period, GRP growth was 4.60 times, and labor productivity per employee increased 5.67 times. Hence, it can be concluded that a significant increase in labor productivity in this region did not lead to a corresponding equivalent increase in the gross regional product. In the Karaganda region, during the study period, with an increase in labor productivity by 4.2 times, the volume of GRP was only 3.8 times. Also in the West Kazakhstan region, with GRP growth of 2.6 times, labor productivity growth was 3.2 times. Such a low return on invested labor and funds is also observed in the Turkestan (formerly South Kazakhstan) region, where, with an increase in labor productivity of 3.4 times, GRP increased only 2.7 times. This pattern is typical for lagging regions that do not use the material and technical resources at their disposal efficiently enough.

This pattern can be traced in the economic picture of such large agglomerations as Astana and Almaty. Thus, in Astana during the study period, with an increase in labor productivity per employee by 3.1 times, the GRP growth was 2.7 times, which is insufficient under such circumstances. In Almaty, a more favorable situation is observed: with an increase in labor productivity by 2.4 times, economic returns, i.e. GRP growth was 2.7 times.

Conclusions

Our research has allowed us to determine the current state of the regions of the Republic of Kazakhstan in terms of the rate and growth level of the gross regional product as a whole and per capita. The analytical work was carried out over a fairly long period, for the period 2008-2021, in order to identify the general patterns of development of the economy of the regions in time and space. Regions were also grouped according to the criterion of average annual GRP growth and thus the regions were classified into three groups: a) regions with growth rates higher than the average for the country as a whole Zhambyl (48.0%), East Kazakhstan (45.6%), Akmola (43.7%), Almaty (41.4%); b) regions that have reached an average level of growth Kostanay (39.8%), Karaganda (38.3%), Pavlodar (34.6%), Atyrau (34.0%), Turkestan (33.8%), West Kazakhstan (30.6%), and such agglomerations as, Astana (27.2%), Almaty (31.9%); c) regions with indicators below the corresponding values for the Republic of Kazakhstan as a whole (Aktobe (24.9%), Kyzylorda (16.8%), Mangystau (14.5%). As a result of such calculations, the properties and patterns of development of regions within these groups were revealed and recommendations were made to improve their indicators.

The interdependence of labor productivity indicators by region by the value of the ratio of "Gross value added per employee" and with the corresponding indicators of the overall development of the economy of this region were also investigated. As a result, it was revealed that there is a certain pattern between labor productivity and the value of

the GRP indicator per capita. Thus, with higher growth rates of gross value added per person employed in the region, it can be accompanied even at low levels of GRP growth or vice versa. This is a consequence of the fact that regions usually stimulate the development of the economy and, for this, attract certain investments and qualified management, which leads to the rapid development of individual regions with good basic indicators and resource bases. However, over time, higher production costs and, as a result, investments will form in these rapidly growing regions. Equity capital begins to flow to other regions where the return on capital and investment is much higher.

Therefore, for the intensive development of both lagging and average regions, it is recommended to improve intersectoral and interregional economic ties between them. The problem of insufficient development of industries engaged in harvesting, storing and processing agricultural products is particularly acute. This issue is especially relevant for the southern and southeastern regions of the country. It is recommended to invest more material, technical and financial resources in the sphere of transportation, storage and processing of the agro-industrial complex.

References

1. Tokayev Kassym-Jomart. "To fight poverty and not to deprive the regions of Kazakhstan of the budget." (In Russ.) <https://ru.sputnik.kz/20220111/Tokaev-rasporiyadilsya-borotsya-s-bednostyu-i-ne-obdelyat-byudzhetom-regiony-Kazakhstana-19112317.html>
2. Kireyeva A.A., Nurlanova N.K., Kenzhegulova G.K., Kenzheali Y. Assessment of the Level of Depression and Vulnerability of Settlements: on the Example of the Regions of Western Kazakhstan// Qainar Journal of Social Science. - 2022. - № (4). – C. 35-48. (In Russ.) <https://doi.org/10.58732/2958-7212-2022-4-35-48>
3. Regional policy measures to promote diversification and productivity growth in Kazakhstan in Belarus. OECD Publishing, Paris. – 2020. (In Russ.) www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/Regional-Policies-to-Support-Diversification-and-Productivity-Growth-in-Kazakhstan-RUS.pdf.
4. The Republic of Kazakhstan: Joint program of the Government of Kazakhstan and the Asian Development Bank for the exchange of knowledge and experience, Phase 4 "Study of regional inequality in Kazakhstan". (In Russ.).
5. Asian Development Bank. Prepared by Andres Rodriguez-Pose and Federico Bartalucci. For the Ministry of National Economy. Project number: 54093-001. December 2021. <https://www.adb.org/sites/default/files/project>.
6. Turekulova, D.M., Aidarkhanova, B.B. Beisengaliev, E.B. Esturlieva, A.I. Modern socio-economic development of the regions of the Republic of Kazakhstan// Kazakh Economy, karzhi, zhane Halykaralyk sauda universitetinin Zharshysy, 2022.- No.1 (46) – C. 84-91. (In Russ.) [https://doi.org/10.52260/2304-7216.2022.1\(46\).11](https://doi.org/10.52260/2304-7216.2022.1(46).11)
7. Alipbeki O.A., Makenova S.K., Agumbayeva A.E., Soltan G.Zh. The interrelation of agricultural and industrial sectors in the regions of Kazakhstan on the basis of natural zoning and integration of declarative, spatial and temporal data, indicators of sustainable development// Bulletin of Science of the Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin (interdisciplinary). - 2022. - №2 (113). – C.56-66.

8. Nurpeisova, A.A., Esymkhanova, Z.K. The influence of innovative factors on the innovative development of the regions of Kazakhstan. (In Russ.) "Turan" universitetinin khabarshysy"gylym journals. - 2020. - No. 4(88). - C.195-201. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2020-1-4-195-201>
9. Zhailauov E.B., Smybyshev D.N., Petrenko E.S., Kenzhebekov N.D. Evaluation of the effectiveness of the state regional policy of the Republic of Kazakhstan. (In Russ.)Journal of international economic affairs. Journal "Economic Relations" Volume 10, Number 3, July–September 2020, Moscow, "First Economic Publishing House" 2020
10. Nadyrov, Sh. M. Karataev, M. A. Structural shifts in the economic development of the regions of Kazakhstan for the period 2011-2030 //Bulletin of St. Petersburg State University. – No. 2. – C.114-117. (In Russ.)
11. Harris D. The Market as a Factor in the Localization of Industry in the United States, Annals of the Association of American Geographers. – 1954. – No. 44(4). – C. 315-348. <https://doi.org/10.1080/00045605409352140>
12. Pred A.R. The Spatial Dynamics of U.S. Urban -Industrial Growth. 1800-1914. Cambridge: MIT Press, 1966.
13. Jovanovic M. N. Global Location of Firms and Industries// Journal of Economic Integration. - 2003. - No. 18(1). – C. 60-104
14. Fujita M., Krugman P. On the evolution of hierarchical urban systems // European Economic Review. – 1999. - Vol. 43, Issue 2. – P. 209-251. [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(98\)00066-X](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(98)00066-X)
14. Lungin In. Economic growth in China. Spatial and economic analysis// Spatial Economics. – 2005. - No. 1. - C. 133-152. (In Russ.)
15. Bureau of National Statistics, Agency for Strategic Planning and Reforms of Kazakhstan. – 2022. Available: <https://new.stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/dynamic-tables/> (In Russ.)

Information about the authors

***Kamilakhon R. Halmurzaeva** – student, University of Westminster, by specialty - «BIS - Business Information System», London, Great Britain. Email: kamillakhon@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3152-0135>

Ak Khozha A. Tagay - PhD, Associate Professor, Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan. Email: atagayev_01@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4049-5282>

Aisulu Dzhanezizova – PhD candidate, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty. Email: aisulu055@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7439-5226>

Авторлар туралы мәліметтер

***Халмурзаева К.Р.** - студент, University of Westminster, мамандығы «BIS - Business Information System», Лондон, Великобритания. Email: kamillakhon@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3152-0135>

Тағай А.А. - к.э.н., доцент, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. Email: atagayev_01@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4049-5282>

Джанегизова А.С. - PhD студенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы. Email: aisulu055@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7439-5226>

Сведения об авторах

***Халмурзаева К.Р.** – студент, University of Westminster, по специальности «BIS - Business Information System», Лондон, Великобритания. Email: kamillakhon@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3152-0135>

Тағай А.А. - к.э.н., доцент, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. Email: atagayev_01@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4049-5282>

Джанегизова А.С. – PhD студент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы. Email: aisulu055@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7439-5226>

Factor analysis of food security in Kazakhstan

Gaukhartas K. Temirova^{1*}, Aidar A. Sultanaev²

¹ *Al-farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan,*

² *Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan*

Abstract

The country's food security is an important component of the national security system and, as such, characterizes the economic stability and political independence of the state, its ability to provide for the elementary primary needs of its citizens without prejudice to national state interests. The purpose of the study based on factor analysis is to provide the state of the food market and justify the economic opportunities for ensuring food security in Kazakhstan. Food supply of the population remains an urgent problem of the socio-economic development of the regions of Kazakhstan, since it must guarantee the population food independence, the availability of food from domestic sources at scientifically sound standards, affordable prices and the amount necessary to ensure normal life. Analyzing the state of the food market and choosing among them the most optimal for providing the population with food products and making effective management decisions is an important tasks in creating a strategy for ensuring the country's food security. Scientific research was carried out on the basis of the AEC management sectors using statistical materials (statistical data of the Republic of Kazakhstan), and general scientific and private research methods. Based on the comparative Bureau of the National ASPR RK analysis, the main trends in the development of food security in Kazakhstan were identified. In this research work, predictive methods were also used to determine the prospects for the development of food security in Kazakhstan. The study presents the results of the consumption of certain types of agricultural products per capita. The national norms of food consumption were compared with the physiological norms of consumption, and the regional aspect of average per capita consumption was considered in terms of the minimum and maximum volume of consumption. Considering the specialization of the regions, the existing territorial organization of the agro-industrial complex, the optimization of raw material zones of processing enterprises, the emerging shifts in food self-sufficiency, a positive trend in food consumption in the present and future is given. This article provides recommendations for ensuring safe and quality food security.

Keywords: food security, agro-industrial complex, agricultural production, factors, consumption

Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігінің факторлық талдауы

Темирова Г.Қ.^{1*}, Султанаев А.А.²

¹ *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

² *ҚР МНВО ҚН Экономика институты, Алматы, Қазақстан*

Түйін

Елдің азық-түлік қауіпсіздігі ұлттық қауіпсіздік жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және осылайша мемлекеттің экономикалық тұрақтылығы мен саяси тәуелсіздігін, ұлттық мемлекеттік мүдделерге нұқсан келтірмей өз азаматтарының қарапайым бірінші кезектегі қажеттіліктерін қамтамасыз ету қабілетін сипаттайды. Зерттеудің мақсаты – факторлық талдауға негізделген азық-түлік нарығының жағдайын қамтамасыз ету және Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің экономикалық мүмкіндіктерін негіздеу. Халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету Қазақстан аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуының өзекті проблемасы болып қала береді, өйткені ол халықтың азық-түлік тәуелсіздігіне, ғылыми негізделген стандарттарда, қолжетімді бағада және қажетті мөлшерде отандық көздерден азық-түліктің болуын қамтамасыз етуі тиіс. қалыпты өмір сүруді қамтамасыз ету. Азық-түлік нарығының жай-күйін талдау және олардың арасынан халықты азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету үшін ең оңтайлысын таңдау және тиімді басқару шешімдерін қабылдау елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету стратегиясын құрудағы маңызды міндет болып табылады. Ғылыми зерттеулер статистикалық материалдарды (Қазақстан Республикасының статистикалық мәліметтері), жалпы ғылыми және жеке зерттеу әдістерін пайдалана отырып, АЭЖ басқару секторлары негізінде жүргізілді. ҚР Ұлттық АСПР талдауының салыстырмалы бюросының негізінде Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігін дамытудың негізгі тенденциялары анықталды. Бұл ғылыми-зерттеу жұмысында Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігінің даму болашағын анықтауда болжамдық әдістер де пайдаланылды. Ұлттық азық-түлік қауіпсіздігінің жай-күйінің өлшемшарттары халықтың азық-түлікке деген қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейін, сондай-ақ елді азық-түлікпен қамтамасыз етудің тұрақтылық дәрежесін сипаттауы тиіс. Өңірлердің мамандануын, агроөнеркәсіптік кешеннің қалыптасқан аумақтық ұйымдастырылуын, өңдеуші кәсіпорындардың шикізат аймақтарын оңтайландыруды, азық-түлікті өзін-өзі қамтамасыз етудегі қалыптасып отырған өзгерістерді, қазіргі және болашақтағы азық-түлікті тұтынудың оң динамикасын ескере отырып беріледі. Бұл мақалада қауіпсіз және сапалы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша ұсыныстар берілген.

Кілттік сөздері: азық-түлік қауіпсіздігі, агроөнеркәсіп кешені, ауыл шаруашылығы өндірісі, факторлар, тұтыну

Факторный анализ обеспечения продовольственной безопасности в Казахстане

Темирова Г.К.^{1*}, Султанаев А.А.²

¹ *Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

² *Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан*

Аннотация

Продовольственная безопасность страны является важным составным элементом системы национальной безопасности характеризует экономическую устойчивость и политическую независимость государства, его способность обеспечивать элементарные первичные потребности своих граждан без ущерба национально-государственным интересам. Цель исследования на основе факторного анализа предоставить состояние продовольственного рынка и обосновать экономические возможности обеспечения продовольственной безопасности в Казахстане. Продовольственное обеспечение населения остается актуальной проблемой социально-экономического развития регионов Казахстана, поскольку должно гарантировать населению продовольственную независимость, доступность продуктов питания за счет внутренних источников по научно обоснованным нормам, доступным ценам и в объеме, необходимом для обеспечения нормальной жизнедеятельности. Анализ состояния продовольственного рынка и выбор среди них наиболее оптимальных для обеспечения населения продовольственными товарами и принятия эффективных управленческих решений является важной задачей при создании стратегии обеспечения продовольственной безопасности страны. Научные исследования проводились на базе секторов управления АЭК с использованием статистических материалов (данные статистики РК), общенаучных и частных методов исследования. На основе сравнительной Бюро национальной АСПР РК анализа определены основные тенденции развития продовольственной безопасности Казахстана. В данной исследовательской работе также использовались прогностические методы определения перспектив развития продовольственной безопасности Казахстана. В исследовании представлены результаты потребления отдельных видов сельскохозяйственной продукции на душу населения. Сопоставлялись общегосударственные нормы потребления продуктов питания с физиологическими нормами потребления, рассматривался региональный аспект среднедушевого потребления по минимальному и максимальному объему потребления. Учитывая специализацию регионов, сложившуюся территориальную организацию агропромышленного комплекса, оптимизацию сырьевых зон перерабатывающих предприятий, наметившиеся сдвиги в продовольственном самообеспечении, дана положительная динамика в потреблении продуктов питания в настоящем и будущем. В этой статье даны рекомендации по обеспечению безопасной и качественной продовольственной безопасности.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, агропромышленный комплекс, сельскохозяйственное производства, факторы, потребление.

Кіріспе

Қазіргі уақытта азық-түлік қауіпсіздігі концепциясы эволюциясының қандай кезеңдерін ажырату керек және әрбір нақты кезеңнің мазмұны қандай деген сұраққа нақты қалыптасқан көзқарас жоқ. Өртүрлі уақыт кезеңдерінде болған азық-түлік қауіпсіздігін бағалау және анықтау тәсілдерін жүйелеу және жалпылау әрекеті жасалатын жұмыстардың көпшілігінің ортақ ерекшелігі – бұл мемлекеттердің немесе халықаралық ұйымдардың нақты әрекеттері, ал декларативті сипаттағы құжаттар үшін – меморандумдар, конференциялардың шешімдері, декларациялар, ғылыми жарияланымдар.

Осылайша, адамзат дамуының жаһандық проблемаларының ішінде ғалымдардың, сарапшылардың және талдаушылардың көпшілігі азық-түлік проблемасын бөліп көрсетеді. Бұл мәселе өткен ғасырда және ХХІ ғасырдың басында өзекті болды. Адамзаттың дамуындағы қазіргі заманғы азық-түлік проблемасы табиғи ресурстарды ұтымсыз және тым қарқынды пайдалану, мал шаруашылығы өнімдеріне сұраныстың артуы, жан басына шаққандағы азық-түлік тұтынуының артуы, сондай-ақ басқа да факторлардың әсерінен азық-түлік бағасының тұрақты өсуі, азық-түлік тауарларының бағасының тұрақты өсуі, сондай-ақ азық-түлік өнімдерінің бағасының тұрақты өсуі, сондай-ақ мал шаруашылығы өнімдеріне деген сұраныстың артуы. Бұл дамушы елдерде, оның ішінде дамыған және дамушы елдер халқының ең кедей топтары үшін азық-түлік қауіпсіздігіне қатерлердің пайда болуына ықпал етеді.

Жаһандану және ел экономикасының ашықтығының артуы жағдайында Қазақстанның ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін және азық-түлік тәуелсіздігін қамтамасыз ету мәселесінің өзектілігі артып келеді. Бұл мәселені еліміздің агроөнеркәсіптік кешенінің дамуының осындай деңгейіне жету арқылы шешуге болады, бұл кезде республиканың өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз ету мүмкін болады.

Агроазық-түлік секторындағы мемлекеттің ұлттық мүдделеріне мыналар жатады:

а) азық-түлік өнімдерінің меншікті өндірісінің қажетті көлемін қамтамасыз ету;

б) мемлекеттік азық-түлік қорын нормативтік деңгейде ұстау;

в) өндірілетін және сатылатын тамақ өнімдерінің сапасының тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігі стандарттарына сәйкес келуін қамтамасыз ету;

д) халықтың қажетті ең төменгі күнкөріс деңгейін, лайықты стандартты және салауатты өмір сүрудің жоғары сапасын қамтамасыз ету;

е) экономиканың аграрлық секторын басқарудың тиімді жүйесін құруды қамтамасыз ету;

ж) экспортқа бағдарланған бәсекеге қабілетті азық-түлік өнімдерінің өндірісін кеңейту;

з) ауыл шаруашылығы мен өңдеу өнеркәсібінің материалдық-техникалық базасын дамыту;

и) агроазық-түлік кешенінде бірыңғай ғылыми-техникалық саясатты жүзеге асыру;

к) азық-түлік нарығына мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру (соның ішінде өндірісті, сыртқы және ішкі жеткізілімдерді, азық-түлік қорын есепке алу мен бақылау).

Азық-түлік қауіпсіздігі – жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделері мен өмір сүруінің іргелі негіздерін ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден сенімді қорғау жағдайы, бұл жағдайда өз өндірісі арқылы халықты азық-түліктің негізгі түрлерімен қамтамасыз етуге болады. елдің барлық халқына оның ең осал, ең кедей топтарына міндетті басымдық берілген және адамның өмірі мен қабілетін сақтау және қолдау үшін қажетті мөлшерде және сапада азық-түлік өнімдерінің физикалық және экономикалық қолжетімділігін ескере отырып, мемлекеттің азық-түліктің сыртқы көздерінен толық немесе барынша мүмкін тәуелсіздігі.

Зерттеудің мақсаты – факторлық талдауға негізделген азық-түлік нарығының жағдайын қамтамасыз ету және Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің экономикалық мүмкіндіктерін негіздеу.

Зерттеу объектісі қазіргі жағдайда Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігі жүйесіндегі азық-түлік қауіпсіздігі болып табылады. Зерттеу пәні – экономикалық және басқарушылық қатынастар, Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін анықтайтын жағдайлар мен факторлар.

Бұл ретте Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенінің жағдайы ішкі азық-түлік нарығының тұрақтылығын қамтамасыз ететін агроөнеркәсіптік кешен мен ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін мемлекеттік реттеу мен қолдаудың тиімді нысандары мен тетіктерін табуы қажет, демек, зерттеу әсіресе агроөнеркәсіптік кешені дамыған елдердегі халықаралық тәжірибенің өзектілігі ерекше.

Әдебиетке шолу

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі халықаралық қатынастар жүйесінде жетекші орын алады. Бұл көп жағынан қазіргі әлемдік тәртіп жүйесінің тұрақтылығына кепілдік беретін және белгілі бір саяси шешімнің қабылдануына әсер ететін азық-түлікпен қамтамасыз ету факторы болып табылады. Сонымен қатар, оны қабылдау біркелкі емес және аймақтан аймаққа байланысты [1].

Ұлттық экономиканың қазіргі жағдайы әлемдік қаржылық дағдарыспен сипатталады. Сонымен бірге экономиканың жаһандануы барлық мемлекеттерді дүниежүзілік тауарлар, қызмет көрсетулер, еңбек және капитал нарығындағы жағдайға тәуелді етеді, халықаралық экономикалық интеграцияны тудырады және мемлекеттердің ұлттық экономикалық жүйелерінің бәсекелестігін тудырады.

Ауыл шаруашылығын қаржыландыру мәселелерін, оның әртүрлі аспектілерін, соның ішінде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету позициясын әртүрлі елдер мысалында келесі авторлар зерттеді: Башир, Дадалко, Маханько, Фарзана Ф., Рахман А., Султана С.

Азық-түлік қауіпсіздігін және оған әсер етуші факторларды зерттеу Қазақстанда да жүргізілді, мысалы: Байдалинова А., Уакытжанова А., Ормантаева Г., Упушев Е., Султанбекова Г., Нуралиев С. т.б.

Теориялық және әдіснамалық тұрғыдан мәселе ғылыми әдебиеттерде әртүрлі авторлардың «азық-түлік қауіпсіздігі» түсінігінің түсіндірмесі әртүрлі болуына байланысты шиеленісе түседі. Қазіргі уақытта жалпы қабылданған бірыңғай пікір мен анықтама жоқ. Сонымен бірге олар кейде азық-түлік қауіпсіздігі туралы айтады, кейде ол азық-түлік тәуелсіздігімен сәйкестендіріледі, ал кейде «азық-түлік қауіпсіздігі» ұғымы қолданылады. Ұсынылған авторлардың әрқайсысы «азық-түлік қауіпсіздігі» түсінігінің анықтамасына, мәніне және мазмұнына өзіндік түзетулер енгізеді [2,3].

Сонымен, А.А. Кайгородцев азық-түлік қауіпсіздігін жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделері мен өмір сүруінің іргелі негіздерінің ішкі және сыртқы қауіп-қатерден сенімді қорғалу жағдайы деп түсінеді, оны азық-түлік өнімдерінің негізгі түрлерімен қамтамасыз етумен байланысты. елдің бүкіл халқы, халықтың өмірі мен әлеуетін сақтау және қолдау үшін қажетті мөлшерде және сапада азық-түлікке физикалық және экономикалық қолжетімділік жағдайларында халықтың ең осал төмен табысы топтарын міндетті түрде ескере отырып , сондай-ақ елдің халқын азық-түлікпен қамтамасыз етуде мемлекеттің сыртқы көздерден толық немесе барынша мүмкін тәуелсіздігі [4].

Ғалымдар А.Беляков пен О.Матвейчев елдің азық-түлік қауіпсіздігін мемлекет пен қоғамның барлық халықтың белсенді және салауатты өмір сүруіне қажетті мөлшерде және сапада азық-түлікпен қолжетімділігін қамтамасыз етудегі тұрақты мүмкіндігі деп түсінеді. [5,6]

Орыс ғалымы Р.Дронов өз анықтамасында мемлекеттік кәсіпорындардың тиімді жұмыс істеуінің сенімділігін қамтамасыз ететін және кепілдік беретін елдің экономикалық қауіпсіздігінің негізі ретінде жасалған жағдайларды көрсетеді [7].

Азық-түлік нарығының жай-күйінің көрсеткіштерін талдау және халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету, тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін олардың ішінен ең оңтайлысын таңдау елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету стратегиясын әзірлеудегі маңызды міндет болып табылады [8,9].

Азық-түлік қауіпсіздігі нақты өлшеуді қажет ететін көп өлшемді құбылыс болып саналады және осы бағыттағы мемлекеттік саясаттың мақсаттарын әзірлеушілер үшін айтарлықтай қиын. Осылайша, азық-түлік қауіпсіздігінің төрт құрамдас бөлігінің біреуі немесе бірнешеуі белгісіз және қауіпті деп есептелсе, азық-түлік жүйесі осал болады. 1 кестеде көрініп тұрғандай, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігінің жағдайына факторлардың екі тобы әсер етеді: ішкі және сыртқы

Кесте 1 - Азық-түлік қауіпсіздігіне әсер ететін факторлар

Азық-түлік қауіпсіздігіне әсер ететін факторлар	
Ішкі факторлар:	Сыртқы факторлар:
Ауылшаруашылық тауар өндірушілерді мемлекеттік қолдау, дәнді дақылдар алып	Дүниежүзілік азық-түлік нарығындағы бағаның өсуі,

<p>жатқан егіс алқаптарының қысқаруы және жалпы өсімдік өнімінің төмендеуі; агроөнеркәсіп кешеніндегі инновациялық саясат, мал басын қысқарту; ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу, сақтау салаларының артта қалуы; агроөнеркәсіптік кешендегі ғылыми әзірлемелерді мемлекеттік қаржыландыру, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді несиелеудің тиімді шараларының жоқтығы; жерлердің сарқылуы, жерлердің шөлейттену процестерінің өсуі, топырақтың тұздануы; импорттық азық-түлік пен ауыл шаруашылығы технологияларына тәуелділіктің өсуі; елеулі табиғи апаттарға дайын болмауы (мысалы: құрғақшылық, су тасқыны, шаңды дауыл, жер сілкінісі, шегірткелер мен басқа зиянкестердің көші-қоны), агроөнеркәсіптік кешендегі кадрлардың жетіспеушілігі және т.б.</p>	<p>экономикалық эмбаргоның енгізілуі, санкциялардың салынуы, сауда дискриминациясының жүзеге асырылуы, әлемдегі саяси жағдай, демпингке қарсы, экономикалық диверсияның жүзеге асырылуы, жергілікті және аймақтық қақтығыстар, тарифтік және тарифтік емес шектеулерді енгізу, әлемде агроөнеркәсіптік кешен саласына инновацияларды енгізу, экспорттық ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздік деңгейіне қатысты ақпараттық блокада, жалған ақпарат пен жалған қауесет және т.б.</p>
<p>Ескертпе: авторлармен құрастырылған</p>	

Бағалауда, басқалармен қатар, Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігін талдаудың әртүрлі жалпы өлшемдері мен коэффициенттері, оның ішінде көрсеткіштердің екі тобы: стратегиялық мониторинг және тактикалық мониторинг қолданылады. Жоғарыда аталған әдістемелерден басқа, азық-түлік қауіпсіздігінің көп қырлы сипатын ескере отырып, әлемдік тәжірибешілер мен әзірлеушілер азық-түлік қауіпсіздігін өлшеудің әртүрлі құралдарының қажеттілігін бұрыннан мойындады [10].

2022 жылғы Азық-түлік қауіпсіздігі индексіне Қазақстан өз позициясын 5 тармаққа жақсартып, 32-орынға шықты. (Индекс 72,1) Егерде салыстырсақ – Венгрияда (71,4 балл), Оңтүстік Кореяда (70,2 балл), Малайзияда (69,9 балл), Түркияда (65,3 балл).

Жеткізу жеткіліктілігінде (62 ұпайға жақсарту), азық-түлік қауіпсіздігі және қолжетімділік саясаты бойынша міндеттемелерде (51 ұпайға жақсарту), ауылшаруашылық саудасында (22 ұпайға) айтарлықтай жақсартулар байқалды.

Құрамдас бөліктер бойынша Қазақстанның күшті жақтары «Тұрақтылық және бейімделу» (22 орын) және «Ассортимент» (23 орын).

Қазақстан азық-түлік қауіпсіздігі және апаттар қаупін басқару бағдарламаларының қолжетімділігі мен сапасы бойынша жетекші орынға ие екенін атап өткен жөн.

Индекстегі Қазақстанның позициясының жақсарғанына қарамастан, әлсіз жағы азық-түлік тауарларының орташа бағасының өзгеруі болып табылады, онда Қазақстан 97-орында тұр, нәтижесінде қолжетімділік позициясы 49-орынға дейін төмендеді.

Қолжетімділік азық-түлік қауіпсіздігінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады және қауіпсіз және құнарлы азық-түлік қолжетімді болмаған кезде адамдардың әл-ауқатына қауіп төнеді [11].

2019-2022 жылдары азық-түлік бағасының өсуіне және геосаяси жағдайға байланысты «Қолжетімділік» компоненті құнының 71,9 тармақтан 69 тармаққа дейін күрт төмендеуі байқалады. Бұл адамдар үшін қауіпсіз және құнарлы тағамның қолжетімділігін бағалайтын негізгі компоненттердің бірі.

Осылайша, еркін сауданың әлсіреуі және әлеуметтік қауіпсіздік желісін қаржыландыру мүмкін еместігі нәтижесінде дүние жүзіндегі адамдардың азық-түлікке қол жеткізуі қиындай түсті. Әлемде 811 миллион адам аштықпен бетпе-бет келіп отыр, ал 2020 жылы әлемнің әрбір үшінші азаматы тиісті азық-түлікке қол жеткізе алмады [12].

Әдістер мен әдіснамалар

Ғылыми зерттеулер статистикалық материалдарды (ҚР ҚОБИ Ұлттық статистика бюросы), жалпы ғылыми және нақты зерттеу әдістерін қолдана отырып, АӨК басқару секторлары негізінде жүргізілді.

Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін дамытудың негізгі тенденцияларын белгілеу үшін салыстырмалы бағалау қолданылды. Зерттеу жұмысымызда Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігінің даму перспективаларын анықтаудың болжамды әдістері де қолданылды.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі қауіпсіздік теориясы және экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша отандық және шетелдік авторлардың еңбектері қарастырылды.

Көрсетілген дереккөздер топтарын зерттеу ақпараттық деректердің негізін құрады, бұл анықталған мәселелерді жан-жақты зерделеуге және жұмыстың міндеттерін толық ашуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талдау

Агроөнеркәсіп кешені – елдің азық-түлік қауіпсіздігін қалыптастыру арқылы елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысатын экономиканың маңызды салаларының бірі. Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігі – елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен күшті мемлекет қалыптастырудың, оның ұзақ мерзімді табысты дамуы мен экономикалық дамуының негізгі шарттарының бірі.

Еуропа елдерінің ішінде отбасылық бюджет құрылымында азық-түлікке жұмсалған шығындардың ең аз үлесі Люксембург тұрғындарына тиесілі, ал Қазақстан тұрғындары азық-түлікке көп жұмсайды (60-70%). Мұндай деректер РИА Новости сарапшылары дайындаған рейтингте келтірілген.

Рейтинг Еуропа елдеріндегі үй шаруашылықтары бюджеті туралы ресми деректер негізінде құрастырылған. Ол сондай-ақ олардың темекі мен алкогольдік ішімдіктерге, мейрамханаларға, кафелерге және қонақүйлерге баруға, сондай-ақ

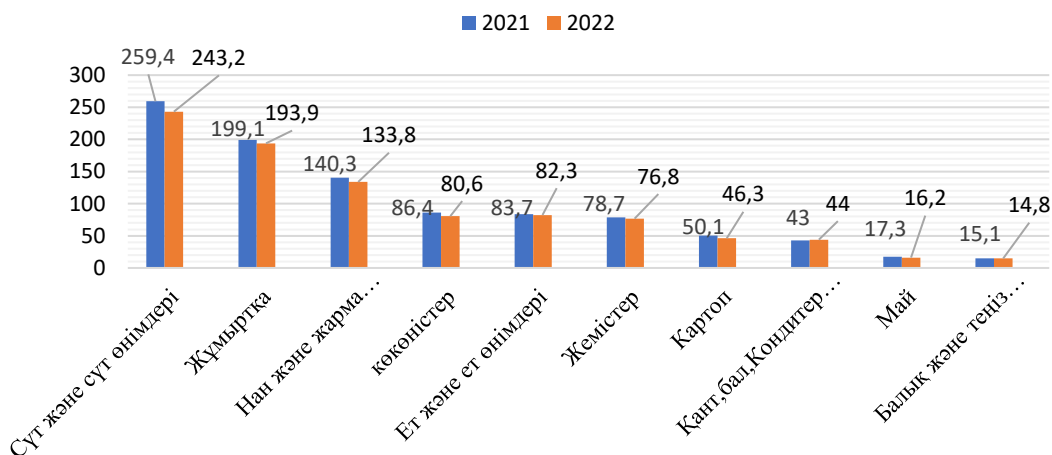
демалыс пен мәдениетке жұмсалған шығындардағы үлесі туралы мәліметтерді береді.

Зерттеуге сәйкес, Люксембург тұрғындары азық-түлікке жұмсайтын шығындарының тек 8,4 пайызын ғана жұмсайды. Одан кейін сәйкесінше 8,7 және 10,5 пайызбен Нидерланды мен Ұлыбритания тұр.

Қазақстанда тұрғындар өз шығындарының жартысынан көбін тамаққа жұмсайды – 60 пайыз. Шығындардың 35 пайыздан астамы Молдова, Солтүстік Македония, Беларусь және Болгария тұрғындарының тамақтарына жұмсалады. Бұл көрсеткіш дегеніміз халықтың экономикалық жағдайына тікелей байланысты.

2021 жылы 2020 жылмен салыстырғанда қант пен кондитерлік өнімдерді қоспағанда, негізгі азық-түлік топтары бойынша тұтынудың төмендеуі байқалды.

Негізгі азық-түлік топтарын тұтыну
(жан басына шаққандағы орташа)

Сурет 1 - Негізгі азық-түлік топтарын тұтыну (жан басына шаққандағы орташа)

Ескерту: Қазақстан Республикасы ҰСБ деректері бойынша құрастырылған

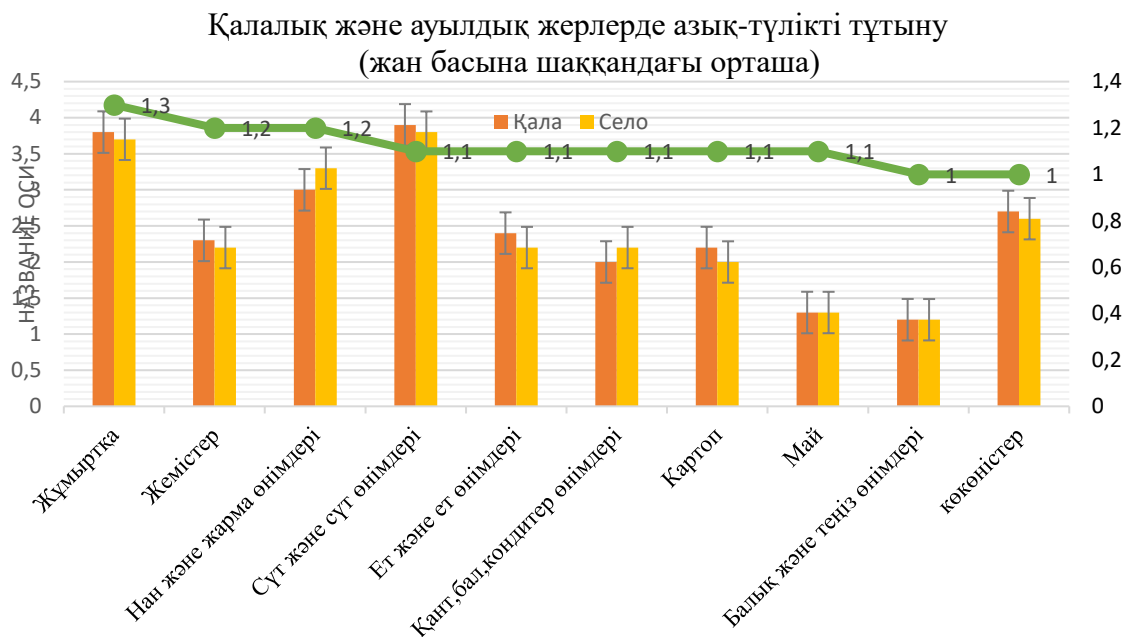
Сүт және сүт өнімдері сияқты маңызды азық-түлік топтарын тұтыну 6,3%-ға, нан және жарма – 4,7%-ға, ет және ет өнімдерін – 1,7%-ға төмендеді.

2021 жылғы орташа есеппен жан басына шаққандағы азық-түлік өнімдерінің жекелеген түрлерін тұтыну: картоп – 3,9 кг, 1 сортты ұннан жасалған бидай наны – 2,8 кг, сиыр еті – 2 кг, алма – 1,6 кг, күріш, қантты құрады. - құм - 1,3 кг, шикі сүт, айран - 1,3 л, жұмыртқа - 16,2 дана, макарон өнімдері - 0,9 кг, жаңа піскен немесе салқындатылған балық - 0,8 кг, қара шай - 0,1 кг.

Ауыл және қала тұрғындарының негізгі азық-түлік топтарын тұтынуын салыстырған кезде ең үлкен дифференциация жұмыртқаны, нан мен жармаларды, сондай-ақ жемістерді тұтынуда байқалады.

Қазақстанда наурыз айында инфляция 3,7%, бір жылмен салыстырғанда 12% болды. Бұл ретте азық-түлік тауарларының бағасы 2021 жылғы наурызбен салыстырғанда 15,4%-ға өсті.

2022 жылғы наурызда құс етінің бағасы 2021 жылғы наурызбен салыстырғанда 25,5%-ға қымбаттады. Қозы еті – 16,7%-ға, жылқы еті – 15,1%-ға, шошқа еті – 11,1%-ға, ет өнімдері – 12,6%-ға қымбаттады.

Сурет 2 - Қалалық және ауылдық жерлерде азық-түлікті тұтыну

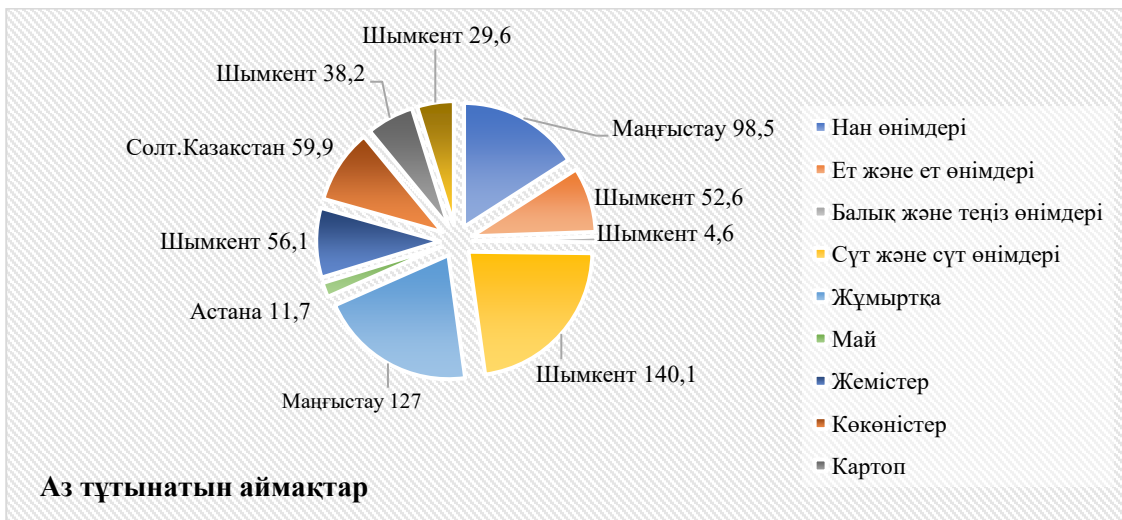
Ескертпе: Қазақстан Республикасы ҰСБ деректері бойынша құрастырылған

Ауыл және қала тұрғындарының негізгі азық-түлік топтарын тұтынуын салыстырған кезде жұмыртқаны, нан мен жармаларды, сондай-ақ жемістерді тұтынуға ең үлкен дифференциация байқалады.

Аймақтық контексте азық-түлікті тұтынуға да айырмашылық бар. Мәселен, жан басына шаққандағы ет және ет өнімдерін тұтыну жөнінен Қарағанды облысы көш бастап тұр. (жылына 101,4 кг), ал Шымкент, керісінше, бұл көрсеткіш бойынша аутсайдер (53,2 кг); нан өнімдері мен жарма – Түркістан облысы көш бастап тұр. (185,7 келі), аутсайдер – Маңғыстау облысы. (105,8 кг); сүт және сүт өнімдері – Ақмола облысы. (320,6 келі) және Шымкент (165,7 келі).

Жалпы, 2020 жылы Қазақстанда тұрмыстық азық-түлікті тұтынудың тіркелген артуы пандемияға байланысты шектеу шараларына байланысты ел тұрғындарының азық-түлікті үйде көбірек тұтына бастағанының салдары болуы мүмкін деп есептейміз. қоғамдық орындарда тамақты тұтынуды алмастыру. тағамдар, кафелер мен мейрамханалар.

Тұтынудың ең аз және ең үлкен көлемі бар негізгі азық-түлік топтарының жан басына шаққандағы орташа тұтынуының аймақтық аспектісін ескере отырып, келесі жетекші аймақтарды атап өтуге болады:

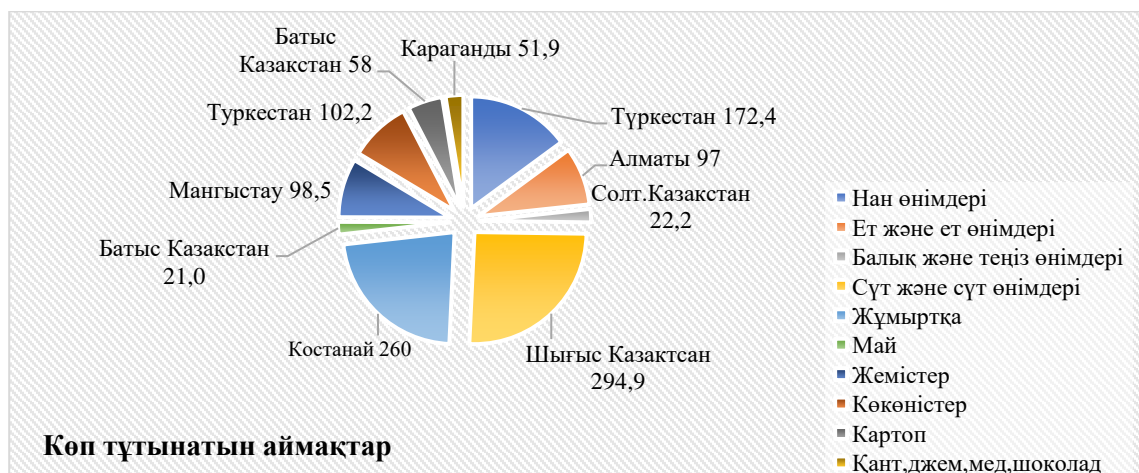

Сурет 3 - Аз тұтынатын аймақтар

Ескертпе: Қазақстан Республикасы ҰСБ деректері бойынша құрастырылған

Негізгі азық-түлікті тұтыну, орташа жан басына шаққандағы – қарастырылған уақыт кезеңінде үй шаруашылығының бір мүшесінің орташа алғанда тұтынатын азық-түлік мөлшері (әрбір тағам түрі бойынша бөлек). Ол азық-түліктің белгілі бір түрлерін тұтыну көлемін үй шаруашылығының мүшелерінің санына бөлу арқылы есептеледі. Үлкейтілген топтар үшін тұтыну компоненттердің бастапқы өнімге айналуын ескере отырып есептеледі.

Елдің аграрлық секторындағы жағдай Қазақстандағы азық-түлікті тұтыну көрсеткіштеріне көп жағынан әсер етеді. Жалпы макроэкономикалық жағдайларды және өз ресурстарымыздан азық-түлікпен қамтамасыз етудегі оң өзгерістерді және азық-түлік импортының мүмкіндіктерін кеңейтуді ескере отырып, қысқа мерзімді перспективада да азық-түлікті тұтынудың оң үрдісі байқалатыны анық.

Сурет 4 - Көп тұтынатын аймақтар

Ескертпе: Қазақстан Республикасы ҰСБ деректері бойынша құрастырылған

Негізгі азық-түлікті тұтыну, орташа жан басына шаққандағы – қарастырылған уақыт кезеңінде үй шаруашылығының бір мүшесінің орташа алғанда тұтынатын азық-түлік мөлшері (әрбір тағам түрі бойынша бөлек). Ол азық-түліктің белгілі бір түрлерін тұтыну көлемін үй шаруашылығының мүшелерінің санына бөлу арқылы есептеледі. Үлкейтілген топтар үшін тұтыну компоненттердің бастапқы өнімге айналуын ескере отырып есептеледі.

Елдің аграрлық секторындағы жағдай Қазақстандағы азық-түлікті тұтыну көрсеткіштеріне көп жағынан әсер етеді. Жалпы макроэкономикалық жағдайларды және өз ресурстарымыздан азық-түлікпен қамтамасыз етудегі оң өзгерістерді және азық-түлік импортының мүмкіндіктерін кеңейтуді ескере отырып, қысқа мерзімді перспективада да азық-түлікті тұтынудың оң үрдісі байқалатыны анық.

Сонымен қатар, Қазақстанда ең жоғары сапалы азық-түлік өнімдерін тұтыну көптеген дамыған елдермен салыстырғанда айтарлықтай төмен. Тамақтану жағдайы бойынша халықтың бай және кедей топтарын саралау да күшейді. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының кешенді міндеттерін шешу шеңберіндегі ең жақын бағдарларды айқындау кезінде азық-түлікті тұтыну деңгейін одан әрі арттыру және халықтың әртүрлі әлеуметтік топтары тұтынатын азық-түлік өнімдерінің саны мен сапасындағы теңсіздікті жою мәселелері қарастырылады. республиканың орталық орнын ала алады.

Қорытынды

Өңірді азық-түлікпен қамтамасыз етудің қазіргі жүйесін зерттеу әкімшілік аймақтардың мамандануын, агроөнеркәсіптік кешеннің қалыптасқан аумақтық ұйымдастырылуын, өңдеуші кәсіпорындардың шикізат аймақтарын оңтайландыруды және азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етуде қалыптасып жатқан өзгерістерді ескерген жөн.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі параметрлерін тұжырымдаған, олар келесі топтарда ұсынылған: азық-түліктің қолжетімділігі, азық-түліктің экономикалық қолжетімділігі, азық-түліктің әлеуметтік қолжетімділігі және тұтынушылар үшін азық-түлік қауіпсіздігі.

Азық-түлік қорын одан әрі өсіру ғылыми негізделген тағамдық нормаларға сәйкес халықтың азық-түлік өнімдеріне қажеттілігін неғұрлым толық қанағаттандыру міндетіне бағындырылады. Бұл ретте аймақта тарихи қалыптасқан, ұлттық және басқа да тағамдық ерекшеліктерді ескере отырып, әртүрлі өнімдерді тұтыну нормаларын әзірлеу үшін аумақтық сараланған тәсіл қажет.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мыналар қажет:

- Қазақстан Республикасында азық-түлік тауарларының импортын қысқарту және оны өндіру көлемін ұлғайту саясатын жүргізу;
- материалдық-техникалық базаны инновациялық жаңарту;
- тиімділікті арттыру және кластерді қалыптастыру, ол кооперация негізінде шағын өндірушілерді орта және ірі кәсіпорындарға біріктіру, жерді пайдалану көлемін оңтайландыру және мамандандыруды ескере отырып, оларды ұтымды пайдалану қажеттілігімен байланысты;

- бәсекеге қабілетті өнім шығаруға қабілетті отандық өндірушілерді тиімді мемлекеттік қолдау.

- қазіргі экономиканың дамуы жағдайындағы азық-түлік қауіпсіздігі проблемасы: азық-түлік бағасының тұрақсыздығы, егіннің құлауына әкелетін табиғи апаттар, ішкі тұтытудағы импорттық тауарлардың айтарлықтай үлесі, өнім сапасына кепілдік берілмеген, әлемдік қаржы дағдарысының күшейіп келе жатқан құбылыстары аса маңызды.

- ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, сатып алу, бастапқы және терең өңдеу, сақтау, тасымалдау және өткізу саласындағы экономикалық қатынастар жүйесін жетілдіру;

- агроазық-түлік кешенінің шағын өндірісінің мамандандырылған орта және ірі өндіріске көшуін, сондай-ақ мал және өсімдік шаруашылығын өнеркәсіптік негізге көшіруді ынталандыру;

- халықтың тиімді сұранысын жандандыру және ішкі және сыртқы нарықтарда отандық азық-түліктің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасын мемлекеттік және нарықтық реттеудің оңтайлы үйлесімі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дадалко В.А. Продовольственная безопасность как составляющая национальной и экономической безопасности государства // Вестник УГАТУ. - 2013. - № 7(60). - С. 17 – 25

2. Маханько, Г.В., Волохатых, А.С. Национальная продовольственная безопасность и продовольственная независимость в условиях санкций / Г.В.Маханько, А.С.Волохатых // Научный журнал КубГАУ. – 2016. - №116(02). – С.1-17

3. Resource Revolution: meeting the world's energy, materials, food, and water needs. [Электронный ресурс] // Официальный интернет-портал 189 McKinsey&Company. Available: <http://mckinseysociety.com/resource-revolution/> (дата обращения: 01.08.2018).

4. Farzana F.D., Rahman Ah.Sh., Sultana S. et al. Coping strategies related to food insecurity at the household level in Bangladesh // PLoS One. – 2017. – Vol. 12(4). – P. 1-17.

5. Anderson M., Cook J. Community food security: Practice in need of theory? // Agriculture and Human Values. – 1999. – Vol. 16. – P. 141-150

6. Ормантаева Г. Продовольственная безопасность в Центральной Азии // Международная экономика. –2011. – № 9. – С. 47-49.

7. Упушев Е.М. Ресурсосбережение и экология: учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2010.– 320 с.

8. Validation of Food Frequency and Dietary Diversity as Proxy Indicators for Household Food Security: Report submitted to WFP / IFPRI. – Washington DC, 2008. – 93 p.

9. Султанбекова Г. Продовольственная безопасность Казахстана: современное состояние и направления обеспечения // Экономика и статистика. – 2001. – №1. – С. 42.

10. Байдалинова А.С. Продовольственная безопасность в системе экономической безопасности Казахстана: сущность, оценка и современные тенденции развития. – Астана: АО «Финансовая академия» Министерства финансов РК, 2020. – С. 422–425

11. Нуралиев С.У. Продовольственный рынок: проблемы становления и перспективы развития. – Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2003. – 280 с.

12. Алтухов А.И. Продовольственная безопасность страны: проблемы и возможные пути их решения // Экономика региона, 2008. - № S2. – С.12-13.

Information about the authors

***Gaukhartas Temirova** – PhD candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. Email: gau_1992@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2921-4451>

Aidar Sultanaev - junior researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, Kazakhstan. Email: asa-987@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6772-3137>

Авторлар туралы мәліметтер

***Темирова Г.К.** – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. Email: gau_1992@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2921-4451>

Султанаев А.А. - кіші ғылыми қызметкер, Экономика институты ҚР МНВО ҚН, Алматы, Қазақстан. Email: asa-987@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6772-3137>

Сведения об авторах

***Темирова Г.К.** - докторант 2-курс, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. Email: gau_1992@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2921-4451>

Султанаев А.А. - младший научный сотрудник, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан. Email: asa-987@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6772-3137>

Main indicators of food security development in period the pandemic

**Darikul A. Kulanova^{1*}, Gulzhanar I. Abdikerimova¹, Kulyanda K. Nurasheva¹,
Zhannet M. Seisenbayeva¹**

¹ M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract

This article examines the economic food security of the country implies a complex, as well as a multifactorial concept, which implies a material base for the development of absolutely all other parts of state security. The provision of economic security is considered one of the key problems of the country's work, thus, as well as the appearance of numerous socio-economic difficulties in the country, in the main, is caused at the same time by the fact that the government does not develop preventive events in any way or does not fulfill them in time. The government must guarantee a reliable level of security in order to form the obligations of the internal market for the food security of the world, as well as the external stability necessary for the standard functioning of the state economy, the intensive role of the country in the international economy and increasing the competitiveness of interstate. The research methodology is based on econometric, analytical and statistical methods of analysis. The value of the research is the development of a management model for innovation processes, which will contribute to the analysis of the data obtained during research on projects proposed for investment in agriculture. The results of the study show that the innovative position of the agricultural field in the world is characterized by a significant variation in manufacturing according to years, the dominance of outdated scientific and technical structures, a low degree of productivity, as well as the unstable economic location of many agricultural producers. One with the required circumstances of the exit of economic entities of the agricultural section to a high-quality other degree of management is considered to be the creation and implementation of innovative modifications of their formation. Undoubtedly, the effectiveness of the implementation of such modifications will depend on their complexity and the level of coverage of absolutely all components that characterize the requirement for the functioning of agro-economic concepts, the material and technical basis of economic entities, as well as the corresponding organizational and economic elements. Thus, the research results show that food security plays a crucial role in maintaining and continuing human life in the world.

Keywords: food security, nutrition, COVID-19, malnutrition, pandemic

Пандемия кезіндегі азық-түлік қауіпсіздігін дамытудың негізгі көрсеткіштері

Куланова Д.А.^{1*}, Абдикеримова Г.И.¹, Нурашева К.К.¹,
Сейсенбаева Ж.М.¹

¹ М.Әуезов Оңтүстік Қазақстан университетінің коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Шымкент, Қазақстан

Түйін

Бұл мақалада елдің экономикалық азық-түлік қауіпсіздігі күрделі, сонымен қатар мультифакторлық тұжырымдаманы қарастырады, бұл мемлекеттік қауіпсіздіктің барлық басқа бөліктерін дамыту мақсатында материалдық базаны білдіреді. Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету ел жұмысының негізгі проблемаларының бірі болып саналады, осылайша елдегі көптеген әлеуметтік-экономикалық қиындықтардың пайда болуы, негізінен, Үкіметтің алдын-алу шараларын әзірлемейтіндігімен немесе оларды уақытында орындамайтындығымен байланысты. Үкімет әлемнің азық-түлік қауіпсіздігінің ішкі нарығының міндеттемелерін, сондай-ақ мемлекеттік экономиканың стандартты жұмыс істеуі, елдің халықаралық экономикадағы қарқынды рөлі және мемлекетаралық бәсекеге қабілеттілікті арттыру мақсатында қажетті сыртқы тұрақтылықты қалыптастыру үшін қауіпсіздіктің сенімді деңгейіне кепілдік беруі тиіс. Зерттеу әдістемесі эконометрикалық, аналитикалық және статистикалық талдау әдістеріне негізделген. Зерттеудің құндылығы ауыл шаруашылығына инвестициялау үшін ұсынылатын жобалар бойынша ғылыми зерттеулер жүргізу кезінде алынған деректерді талдауға ықпал ететін инновациялық процестерді басқару моделін әзірлеу болып табылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әлемдегі ауылшаруашылық саласының инновациялық жағдайы өндірістің айтарлықтай өзгеруімен, ескірген ғылыми-техникалық құрылымдардың үстемдігімен, өнімділіктің төмен деңгейімен, сондай-ақ көптеген аграрлық тауар өндірушілердің тұрақты емес экономикалық орналасуымен сипатталады. Ауыл шаруашылығы бөлімінің шаруашылық жүргізуші субъектілерінің жоғары сапалы шығуының талап етілетін мән-жайларының бірі шаруашылықтың басқа дәрежесі оларды қалыптастырудың инновациялық модификацияларын жасау және жүзеге асыру болып саналады. Мұндай модификацияларды жүзеге асырудың тиімділігі олардың күрделілігіне, сондай-ақ агроэкономикалық тұжырымдамалардың, шаруашылық жүргізуші субъектілердің материалдық-техникалық негіздерінің, сондай-ақ тиісті ұйымдастырушылық-экономикалық элементтердің жұмыс істеу талаптарын сипаттайтын барлық компоненттерді қамту деңгейіне байланысты болатыны сөзсіз. Осылайша, зерттеу нәтижелері азық-түлік қауіпсіздігі адамзаттың әлемдегі өмірін сақтау мен жалғастыруда шешуші рөл атқаратынын көрсетеді.

Кілттік сөздері: Азық-түлік қауіпсіздігі, тамақтану, COVID-19, дұрыс тамақтанбау, пандемия

Основные показатели развития продовольственной безопасности в период пандемии

Куланова Д.А.^{1*}, Абдикеримова Г.И.¹, Нурашева К.К.¹,
Сейсенбаева Ж.М.¹

¹Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Аннотация

В данной статье рассмотрена экономическая продовольственная безопасность страны предполагает собою непростую, а также мультифакториальную концепцию, что предполагает собою вещественную базу с целью развития абсолютно всех других частей государственной безопасности. Предоставление экономической безопасности считается один из ключевых проблем работы страны, таким образом равно как появление многочисленных социально-экономических трудностей в стране, в главном, обуславливается вместе с тем, что правительство, никак не разрабатывает предупредительные события или никак не выполняет их вовремя. Правительство должно гарантировать надежный уровень защищенности, чтобы сформировать обязательства внутреннего рынка продовольственной безопасности мира, а также наружной устойчивости, нужной с целью стандартного функционирования государственной экономики, интенсивной роли страны в международный экономике и увеличения конкурентоспособности межгосударств. Методология исследования основана на эконометрических, аналитических и статистических методах анализа. Ценностью исследования является разработка модели управления по инновационным процессам, которое поспособствуют для анализирования полученных данных во время проведения научных исследований по проектам, предлагаемые для инвестирования в сельском хозяйстве. Результаты исследования показывают, что инновационное положение сельскохозяйственной области в мире характеризуется значительной вариацией изготовления согласно годам, доминированием устарелых научно-технических укладов, невысоким степенью производительности, а также непостоянным экономическим расположением многих аграрных товаропроизводителей. Один с требуемых обстоятельств выхода хозяйствующих субъектов сельскохозяйственного раздела в высококачественно другой степень хозяйствования считается создание и осуществление инновационных модификаций их формирования. Несомненно, то что результативность осуществлении подобных модификаций станет находиться в зависимости с их комплексности а также уровня охвата абсолютно всех компонентов, характеризующих требование функционирования агроэкономических концепций, материально-технической основы хозяйствующих субъектов а также соответственных организационно-экономических элементов. Таким образом, результаты исследований показывают, что продовольственная безопасность играет решающую роль в поддержании продолжения жизни человечества в мире.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, питание, COVID-19, неполноценное питание, пандемия

Introduction

A valuable component of financial security is product security. At the rate of economic growth for the purpose of any country, the stable formation of food production remains the main condition for sustainability. Obstacles that lead to a food crisis are considered the basis for other types of security. In conjunction with the data, financial stability is a stable formation of the production of the national economy, including the agricultural economy.

The provision of sufficient food for the use of the public directly has a great impact on the socio-political stability of the country and the support for its independence. It is also considered to be the basis of the demographic increase of residents and guarantees incentives for implementing the primary state strategy.

In the strong formation of each country, it is the rate of increase of the property of the existence of the inhabitants that the leading course must possess. In society, in conjunction with the COVID-19 pandemic, the issue of stable formation of the manufacture of feeding products is very significant in every state. In conjunction with this, the manufacture, use, as well as the sale of feeding products are considered a component of agricultural politicians of any country. The main factors according to which food reserves in society deteriorate are: - reduction of areas due to the satisfaction of farming needs; - increase in residents.

According to the United Nations monitoring, the public will increase by 2.0 billion people by 2050 and achieve 9.1 billion [1]. In this case, agricultural production should be increased by 70 per cent; reduction of sprayed territories, drying up of rivers; removal of the number of livestock breeding, as a result of which the rate of increase in the size of beef becomes lower than the rate of increase in residents.

In order to eliminate barriers to food decline in Kazakhstan, it is necessary to improve domestic production in the agricultural sector. The company will strive to form an effective business model by optimizing key business processes. Successful implementation of the goals and objectives of the development Strategy will require systematic work to improve operational activities by bringing business processes, organizational structure and work of branches in accordance with the strategic vision [2].

In order to form food security, the prevailing trend must be a deviation from import and complete processing of agricultural products. In the field of food supply, "Import Substitution" includes a large set of production facilities combined with the farm sector, aimed at forming the current agro-industrial complex of the deepest processing in the sphere in order to provide food products.

The provision of product security is of great importance for the purpose of Kazakhstan. In order to refrain from foreign products, it is necessary to guarantee a sufficient amount of food, which will require a particular financial policy of the country in the current development trend. In order to protect the market from foreign products, Kazakhstan must implement competitive domestic products and high-quality food-feeding products. For this purpose of this, agricultural production in Kazakhstan is

obliged to possess fundamental and effective knowledge. Similarly, it is possible to guarantee an increase in the part of state products in domestic use and in the foreign market.

Research methodology

The study is based on statistical data according to the formation of the agricultural economy, in particular, the division of animal husbandry and seed areas to consider the composition and structure of functioning agricultural enterprises. In the property of the primary sources of data extraction, sufficient for the purpose of subsequent activity results, advertising studies methods will be applied. The conclusion of these issues can help to introduce regulations according to the enlargement of the agricultural structures of the district, and in addition to create a methodological theory of the development of the modification of the organization. Together with the support of these methods, the exact situation with the capital of the agricultural economy and the provision of high-quality agricultural products to residents is revealed.

There is a possibility of modelling the domestic market of agricultural products and the company of a profitable partnership in this area within the framework of the TC CES [3].

First of all, in general, academic studies were conducted in the district's interests and to what extent academic research and technology commercialisation was productively organized. In order to introduce innovations in the district and provide the necessary criteria and tools, the activities of the district economy in the basis of the formation of innovative agricultural areas will be supported by the public, district authorities, businessmen, etc.

Introducing new technologies is an important source of agricultural production growth in the Republic of Kazakhstan. The availability, accessibility and applicability in the practice of agricultural research and development, the effectiveness of the consulting services provided are the key to solving a number of tasks in the agricultural sector [4]. The pace of innovation processes in the economy largely depends on the level of human resources development. The serious problems that agricultural production constantly faces, as well as its specific features, increase the lag of agricultural enterprises in the field of application of modern management tools [5].

It is only possible to achieve excellent results in innovative work with the necessary investment. Due to the duration of the turnover of financial sources, as well as the significant risk of non-return of the applied capital, agricultural production is not considered a tempting area for. For this reason, farmers do not try to invest their own resources in the innovative activities of the country.

The creation of conditions for the sustainable development of the agricultural sector of Kazakhstan, assistance in ensuring regional food security, and the entry of domestic agricultural products into the markets of foreign countries – all this is impossible without the active participation of the scientific sphere. The interaction of science and production should become the basis for the development of agriculture. The upcoming innovative modernization of the scientific foundations of agricultural labor will require new radical approaches to the renewal of human resources in rural areas [6].

In order to form an innovative agrarian region, the existing form of management of innovative actions is investigated; plans presented for the purpose of investing in agricultural production by the route of research of investment sources are analyzed.

Research and discussion

As a result of the COVID-19 pandemic, the scale of hunger on the planet increased in 2020. After five years of comparative stability, the prevalence of malnutrition in general increased in one year from 8.4 to about 9.9 per cent, further complicating the problem of eliminating hunger by 2030 [7]. The number of undernourished in 2020 is estimated at 720-811 million people. If we start from the mediocre significance of this feature (768 million), in this case, 118 million more people suffered from hunger in 2020 than in 2019 – or 161 million if we take the planned threshold as the basis of the external ones.

More than half of the people suffering from malnutrition in society are in Asia (418 million). And also the most one-third - in Africa (282 million). According to a comparison with 2019, the number of undernourished increased in 2020 by approximately 46 million in Africa, 57 million in Asia, and approximately 14 million in Latin America and the Caribbean.

In general, in accordance with society, the scale of small and intense unavailability of food security (characterized together with the use of the perceived scale of unavailability of food security) has been increasing for a long time since 2014, but in 2020, the size of its increase was the same increase due to all, without exception, the previous five years. In 2020, almost every third person in society (2.37 billion) did not have access to sufficient food in any way; in general, in one year the number of such people increased by almost 320 million [8].

In 2020, in circumstances of intense unavailability of food security, there were almost 12% of society's population, which is 928 million people – 148 million more than in 2019.

A significant price of healthy feeding menus combined with the continuing significant degree of income inequality, made such food unattainable in 2019 with the goal of a regime of three billion. People in absolutely all regions of society, especially the poor (much lower than in 2017).

In the situation of the COVID-19 pandemic, the number of people in society suffering from hunger did not stop growing in 2020. After the comparative sustainability stage in 2014-2019, malnutrition's prevalence increased from 8.4 percent in 2019 to approximately 9.9 percent in 2020, further complicating the problem of eliminating hunger by 2030 (Table 1).

Table 1 - Prevalence of malnutrition (PM) in the world, 2005-2020

Prevalence of malnutrition (%)									
No.	Country	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	World	12,4	9,2	8,3	8,3	8,1	8,3	8,4	9,9
2	Africa	21,3	18,0	16,9	17,5	17,1	17,8	18,0	21,0
3	North Africa	8,5	7,3	6,1	6,2	6,5	6,4	6,4	7,1

4	Sub-Saharan Africa	24,6	20,6	19,4	20,1	19,5	20,4	20,6	24,1
5	East Africa	33,0	28,4	24,8	25,6	24,9	25,9	25,6	28,1
6	Central Africa	36,8	28,9	28,7	29,6	28,4	29,4	30,3	31,8
7	Southern Africa	5,0	6,2	7,5	7,9	7,3	7,6	7,6	10,1
8	West Africa	14,2	11,3	11,5	11,9	11,8	12,5	12,9	18,7
9	Asia	13,9	9,5	8,3	8,0	7,8	7,8	7,9	9,0
10	Central Asia	10,6	4,4	2,9	3,2	3,2	3,1	3,0	3,4
11	East Asia	6,8	<2,5	<2,5	<2,5	<2,5	<2,5	<2,5	<2,5
12	Southeast Asia	17,3	11,6	8,3	7,8	7,4	6,9	7,0	7,3
13	South Asia	20,5	15,6	14,1	13,2	13,0	13,1	13,3	15,8
14	Western Asia	9,0	9,1	14,3	15,0	14,5	14,4	14,4	15,1
15	West Asia and North Africa	8,8	8,2	10,5	10,9	10,7	10,6	10,7	11,3
16	Latin America and the Caribbean	9,3	6,9	5,8	6,8	6,6	6,8	7,1	9,1
17	Caribbean	19,2	15,9	15,2	15,4	15,3	16,1	15,8	16,1
18	Latin America	8,6	6,2	5,1	6,2	6,0	6,1	6,5	8,6
19	Central America	8,0	7,4	7,5	8,1	7,9	8,0	8,1	10,6
20	South America	8,8	5,7	4,2	5,4	5,2	5,4	5,8	7,8
21	Oceania	6,9	5,3	6,1	6,2	6,3	6,2	6,2	6,2
22	North America and Europe	<2,5	<2,5	<2,5	<2,5	<2,5	<2,5	<2,5	<2,5

Note – compiled by resource [11]

Due to the initial prerequisites that provide for conditions of uncertainty in the conduct of assessments, the significance of this feature is currently estimated at 9.2–10.4 per cent.

In demographic terms, according to analyses, in 2020, 720 million people suffered from hunger up to 811 million. If we start from the mediocre significance of this feature (768 million), in this case, 118 million more people suffered from hunger in 2020 than in 2019 – the presence in this spectrum of estimates is in the range of 70-161 million.

The present values confirm the persistent and disturbing inequality among the regions. In Africa in 2020, approximately one in five (21 per cent of residents) suffered from hunger; this ratio is almost twice as high as the characteristics of all other regions. This means an increase of 3 profitable places in one time. This is followed by Latin America and the Caribbean (9.1 percent), as well as Asia (9.0 percent), where the

characteristics increased in 2020. according to the comparison, together with 2019, in this, 2.0 and 1.1 are profitable places globally [9].

Of the total number of people suffering from malnutrition in 2020 (768 million), the most fifty per cent were brought to Asia (418 million). as well as most one-third - to Africa (282 million), and approximately 8% (60 million) are brought to the States of Latin America and the Caribbean. According to the comparison, together with 2019, the number of undernourished increased in 2020 by 46 million in Africa, almost 57 million in Asia and approximately 14 million in Latin America and the Caribbean.

In a holistic society, the scale of small and intense unavailability of food security (characterized together with the use of the scale of perception of unavailability of food security) has been increasing for a long time, starting from 22.6 per cent in 2014 up to 26.6 per cent in 2019. Further, in 2020, if the COVID-19 pandemic occurred, the growth of this sign turned out to be equal to the increase due to all the previous five years without exception, and its significance achieved 30.4 per cent.

Similarly, in 2020, almost any third person in society did not have access to a sufficient amount of food in any way; in general, due to one time, the number of such people increased by almost 320 million: together with 2.05 up to 2.37 billion people.

Almost 40% of the present population – 11.9 per cent, or almost 928 million, of the world's population – lived in circumstances of intense unavailability of food security. In 2020, in circumstances of intense unavailability of food security, there were 148 million more than in 2019.

Mainly in general, the characteristics of minor or stressful unavailability of food security increased in 2020, according to a comparison with 2019 in Latin America and the Caribbean (9 percentage points) as well as Africa (5.4 profitable places), the presence of which in Asia it increased by 3.1 positions. Including in North America and Europe, where the lowest characteristics of food security inaccessibility are noted, the scale of this action has increased for the first time since 2014 if the receipt of information according to the SWOPB was started.

At the large-scale level, the gender discrepancy in the sign of the spread of small and intense unavailability of food security has grown even more during the COVID-19 pandemic; among women, the prevalence rate of a minor or intense lack of food security in 2020 was 10% higher than with representatives of the stronger sex, while in 2019, this difference composed 6%.

Observing the costs and the number of people who do not have all the chances for themselves to provide the possibility of healthy feeding rations provides important information that can help to understand better the relationship between these two significant characteristics of food access and the direction of the dynamics of various configurations of inadequate feeding [10].

According to analyses, in 2019, approximately three billion people needed the opportunity to provide themselves with the possibility of useful feeding menus (Table 2) due to their significant price and the continuing large characteristics of profit inequality. Most of these people live in Asia (1.85 billion people), as well as Africa (1.0 billion people), despite the fact that healthy feeding diets also have no chance of providing themselves with a huge number of the population of Latin America and the Caribbean (113 million people), and in addition North America and Europe (17.3 million of people).

Table 2 - Number of people who cannot afford healthy diets in 2017-2019

No.	Country	The cost of a healthy diet in 2019		People who can't afford healthy diets in 2019		
		Cost (USD per person/day)	Change in 2017-2019 (%)	%	Total number (million)	Change in 2017-2019 (%)
1	World	4,04	7,9	41,9	3 000,5	-0,7
2	Africa	4,37	12,9	80,2	1 017,0	5,4
3	North Africa	4,35	5,6	60,5	141,8	4,2
4	Sub-Saharan Africa	4,37	13,7	84,7	875,2	5,6
5	East Africa	4,88	33,0	85,0	342,2	5,3
6	Central Africa	3,81	2,2	87,9	152,0	6,8
7	South Africa	4,07	2,1	61,8	41,2	2,0
8	West Africa	4,30	6,8	86,8	339,7	5,9
9	Asia	4,13	4,1	44,0	1 852,8	-4,2
10	Central Asia	3,42	0,9	16,9	5,8	-22,0
11	East Asia	4,99	6,4	13,5	213,5	-7,4
12	Southeast Asia	4,41	4,9	49,5	316,1	-2,9
13	South Asia	4,12	1,2	71,3	1 281,5	-4,2
14	Western Asia	3,77	5,3	20,3	35,9	8,1
15	Latin America and the Caribbean	4,25	6,8	19,3	113,0	8,4
16	Caribbean	4,49	6,7	48,5	12,9	-1,0
17	Latin America	4,00	6,8	17,9	100,1	9,7
18	Central America	3,93	3,1	20,0	32,0	1,2
19	South America	4,05	9,2	17,1	68,1	14,3
20	Oceania	3,25	6,2	1,8	0,5	-14,9
21	North America and Europe	3,43	6,8	1,6	17,3	-3,6
Groups of countries by income level						
22	Low income	4,06	5,4	87,6	463,0	4,8
23	The income level is below average	4,49	14,3	69,5	1 953,2	-1,4
24	The income level is above average	4,20	5,7	21,1	568,5	-2,0
25	High level of income	3,64	6,6	1,4	15,8	-9,9

Table 2 shows the price and financial accessibility of healthy feeding diets in 2019 according to regions and groups of states' degree of profit. The price of a healthy feeding ration is set, as well as its worth in US dollars per person for the period in 2017, noted in the publication of this report due to the past time and also updated together with the index of narrow consumer value (CPI) of the country level and purchasing power parity (PPP) due to the 2019 time published FAOSTAT.

The coefficient of the financial absence of a helpful feeding ration is determined as well as the weight of the profitable part (%) of those who are in no way able to provide this ration for themselves in 2019, taking into account the number of residents (in millions of people) in any area and according to any team of states according to the degree of profit.

For companies of states according to the degree of profit, information as well as due to 2017, thus, and due to 2019, time is taken with the essential systematization of states according to this feature of the World Bank 2019.

This means that the characteristics of the price, as well as financial accessibility for the purpose of state companies according to the degree of profit in the publication of the report of the past years differ from the characteristics of the report of this year since in the period 2017-2019 the position of certain states had the opportunity to change.

Poor food in all its configurations remains a worldwide appeal [11]. Even though the results of the COVID-19 pandemic cannot be absolutely taken into account in the power of non-comprehensibility of information, according to analyses in 2020, 22.0 per cent of the child (149.2 million) in the year up to 5 years were late in increasing, 6.7 per cent (45.4 million) suffered from exhaustion, and 5.7 per cent (38.9 million) possessed excessive mass. It is assumed that in the power of the impact of the COVID-19 pandemic, the practical characteristics, especially the lag in increase and depletion, will become more outstanding.

Most of the children under the age of 5 who do not receive complete nutrition in any way live in Africa and Asia. Nine-tenths of all children in a society with underdevelopment in growth, most nine-tenths of children suffering from exhaustion, and the most seven-tenths of children with excessive weight are brought to these regions.

The percentage of infants up to the age of five months who received only breastfed increased in 2019 and collected 44 per cent (and in 2012 – 37%).

The coefficient of anaemia in women aged 15-49 years is included in the number of characteristics of the achievement of the SDGs (2.2.3). According to the society, 29.9% of women aged 15-49 suffer from anaemia; but the information varies significantly by region. In 2019, 30% of girls suffered from anaemia in Africa and Asia, while in North America and Europe, this ratio was 14.6 per cent overall.

In general, according to society, in 2020, 22.0 per cent of children (149.2 million) under the age of 5 were lagging in growing up (SDG 2.1.1 completion rate). The lag rate in increase decreased together from 33.1 per cent in 2000 up to 26.2 per cent in 2012, and in 2020 it dropped even more down to 22.0 per cent. In 2020, almost three-quarters of children with underdevelopment in growth on the planet were brought to two regions in general: Central and South Asia (37%) and sub-Saharan Africa (37%).

In 2020, 45.4 million (6.7 per cent) children a year up to the age of 5 suffered from exhaustion. Almost a quarter of them were brought to the states of sub-Saharan Africa, and the most half - to the states of South Asia, where the highest depletion rate was observed – 14%.

This year, approximately 5.7 per cent (38.9 million) of children under five years had excessive weight. Because of the past two decades, the situation has not changed enough to a large extent: 5.7 per cent in 2020, according to comparison, together with 5.4 per cent in 2000, and in certain regions and the most diverse circumstances, these characteristics are increasing.

The increase in the sign of fullness among adults continues: the global coefficient increased together with 11.7 per cent in 2012 up to 13.1 per cent in 2016. In the period 2012-2016, the tendency to increase the rates of obesity among the older ones was noticed in absolutely all subregions; their macro dynamics indicate a lag through the videography of the resolution of the problem established by the World Health Assembly to stop the increase in this sign by 2025.

In 2015, any seventh newborn had a small birth weight – 20.5 million (14.6 per cent) babies, according to the whole society. Children born with low weight have a greater risk of death in the first 28 days after birth, and survivors have more lag in growth, the most insignificant indicator of mental abilities (IQ), as well as the most significant possibility of overweight and fullness, and in addition prolonged difficulties with well-being in adulthood, including diabetes.

The best deep feeding, including only deep feeding in the initial six months of existence, are important for the child's survival and contributes to strengthening well-being, the formation of the brain and motor skills. In 2019, only 44 per cent of infants under the age of six months acquired deep feeding (in 2012 – 37%).

Past monitoring shows that if radical impacts are not established in any way to force activities, especially events aimed at solving the problems of inequality in access to food, by 2030 the crisis will remain the same. The COVID-19 epidemic has worsened the non-encouraging trends that existed until this decline's arrival.

Monitoring, imposed together with the possible results of the COVID-19 pandemic, indicates in this case, if after that, as well as the scale of hunger in society, will achieve a personal apogee in 2020. (the most 760 million people), the number of undernourished in society will continue to decline for a long time and will amount to 660 million by 2030. And also everything, without exception because this is 30 million more than the target indicator in 2030, determined for the purpose of the circumstances of the unavailability of the pandemic, which shows its long-term results for the purpose of food security in society.

In a holistic society, there is a development in the fight together with certain configurations of inadequate feeding, but the activity according to the conclusion of questions according to each of the characteristics in the field of nutrition by 2030 is going along with the lag [12]. According to the trends of lagging in the increase in children, current rates of activity are small, only deep feeding and low weight presence of birth. According to the directions of overweight, exhaustion in a child, anemia in girls of reproductive age, and fullness in older people, the situation does not change in any way or, among other things, worsens.

The COVID-19 epidemic had the opportunity to influence the characteristics of the scale of different configurations of poor feeding. This effect can persist after 2020, as confirmed by the features of 2021. Aggravating conditions are considered to be the results of poor feeding for the purpose of future generations and their impact on efficiency. Outstanding efforts should be made to counteract the pandemic and overcome its results, as well as one of the components of forcing activities according to the achievement of the mission.

Monitoring of this period according to the dynamics of the PH indicator up to 2030 is based on a structural alignment, which is based on a universal dynamic form of a single balance. There were 2 scenarios modeled: a plan that provides for calculating the results of the COVID-19 pandemic, as well as a plan that does not provide for this condition in any way. In two scenarios, it is implied that the dynamics of these actions do not comply with any of the basic conditions for the unavailability of food security, as well as the fact that short-term temper events required for the purpose of transforming food concepts in the interests of providing food security, as well as reducing inequality in the food access project, are not implemented in any way.

According to the scenario that takes into account the condition of the COVID-19 pandemic, after its own maximum of approximately 768 million (9.9 per cent of the population) was achieved in 2020, the global hunger coefficient can decrease in 2021 to approximately 710 million people (9 per cent) and then will continue to gradually decrease to less than 660 million people (7.7 per cent) in 2030. Still, the macro dynamics of these actions in 2020-2030 will differ significantly according to regions. It is assumed that in Asia, this coefficient will decrease significantly (together with 418 up to 300 million. people). Still, in Africa, it will dramatically increase (together with the most 280 up to 300 million people), as a result of which, by 2030, Asia and Africa will approximately catch up according to the number of people suffering from malnutrition.

Under the scenario in which the condition of the COVID-19 pandemic is envisaged, by 2030 the number of undernourished can be more than 30 million, rather than the presence of a pandemic shortage, which shows in the long-term view of the results of the pandemic for the purpose of world food security. The main condition for this significant difference is considered to be the most significant difference in food access.

In general, according to society, there is a development in the fight together with certain configurations of inadequate feeding, but the activity according to the conclusion of mass issues according to each of the indicators in the field of feeding by 2030 is going along with the lag [13]. Modern rates of activity, according to the trends of lagging in the increase in the child, only deep feeding and low weight presence of birth are insufficient. According to the trends of overweight and exhaustion in a child, anemia in girls of reproductive age and fullness in adults, the situation does not change in any way (there is no improvement) or, among other things, worsens. At the same time, there is no less noticeable development in certain areas in the future: about a quarter of the states have proved that the activities according to the conclusion by 2030 The SDG issues affecting the lag in the increase and depletion of the child are progressing at a planned pace, and about a sixth of the states intend to find a complete solution to the problem of overweight in the child.

It is difficult to predict the dynamics of the characteristics in the shortest few years, since the financial and other results of the COVID-19 pandemic have yet to fully develop. Until then, there is little experimental information regarding the real impact of the pandemic on the dynamics of different configurations of inadequate feeding, in this amount on the characteristics of the scale of lagging in increase, exhaustion, overweight in a child; fullness in older women; anemia in girls of reproductive age; low birth weight; as well as only deep feeding. Aggravating conditions are considered to be the results of inadequate feeding for the purpose of future generations and their impact on efficiency and, as a result, the resumption of the economy. But it is clear that the COVID-19 epidemic had the opportunity to influence the characteristics of the spread of different configurations of inadequate feeding. There is also an impact that may persist after 2020, as confirmed by data for 2021. For this reason, outstanding efforts should be made to counteract the pandemic and overcome its results in forcing activity according to the conclusion of the problem.

Over the past ten years, fluctuations have increased significantly, as well as the saturation of collisions, the variability of the atmospheric climate, its extreme phenomena, and the stages of economic containment and financial regressions. The increasing impact of these strong conditions (the effect of which is currently being complicated by the COVID-19 pandemic) leads to an aggravation of the difficulty of hunger. Also, it makes it difficult to reduce the scale of all configurations of poor feeding, especially in states with low and mediocre degrees of profit.

70% of the states, together with a low and mediocre degree of profit, became affected even though from one of these conditions, as well as 41 per cent of these states (38 from 93 states), in addition, the characteristics of profit inequality are significant, which worsens this impact.

Most of the people suffering from malnutrition and the child, along with the lag in increase, exist in States subject to the influence of numerous conditions. In the period 2017-2019, in absolutely all regions, in states subject to the influence of multiple conditions, there was a maximum increase in the characteristics of the prevalence of malnutrition, which was 12 times higher than the characteristics of states where there was only a single type of circumstance.

In 2020 in Africa, Asia, as well as Latin America and the Caribbean, impressive increases in the PH sign were observed since these regions were in a financial crisis (in a fundamental relationship with measures to contain the spread of COVID-19) in combination with natural disasters, incidents or a combination of both associated with atmospheric climate change. The increase in the price of nutritious food products in absolutely all parts of the food concept is due to external (for example, incidents and climatic shocks), as well as internal conditions (for example, low productivity and fruitless food supply chains), which, in combination with a low degree of profit, reduces the financial accessibility of healthy feeding rations.

In states subject to the influence of numerous conditions in 2019, the profitable part of the inhabitants, who are in no way able to provide good food for themselves, is more elevated (68%), that is, the usual, following this, in 39, as well as 66% earlier than in states in such a place a single condition is functioning, or there are no similar conditions.

Financial lack of healthy feeding rations and the norm is more where there are disagreements.

The reasons before the impact of which, in the final period, there is an increase in the scale of hunger, as well as a slowdown in the pace of activity according to a decrease in absolutely all configurations of inadequate feeding, are considered to be disagreements, variability of the atmospheric climate and its extreme actions, and in addition, slowing down the increase in the economy and financial losses (the impact of which is currently complicated by the COVID 19 pandemic) [14]. Their negative impact is further complicated by the continuing significant degree of inequality. In addition, many people throughout society experience torment with food insecurity, as well as inadequate feeding. Thus, as well as only have a chance to provide an opportunity for a proper feeding diet. Any of these conditions are unique, but they are not considered incompatible in any way, since all of them, without exception, have a negative impact on food security and feeding, initiating numerous, mutually aggravating results in multiple components of our food concepts.

Figure 1 shows a diagram of food concepts illustrating in this case.

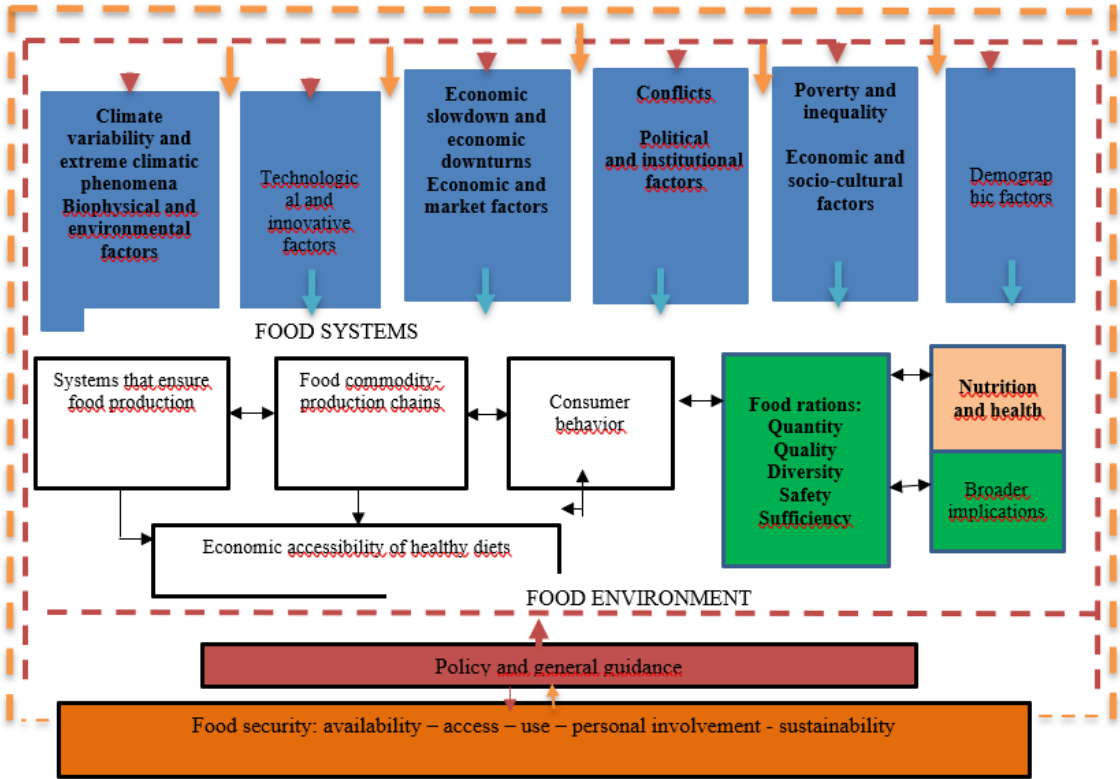

Figure 1 - Development of the world food security concept

Note - compiled by authors

In this way, the current trends in the field of food security and feeding have a significant impact on the development of numerous specific results in absolutely all

components of food concepts (including food spheres), which generates results with the aim of absolutely all four components of food security (presence, admission, application and stability), and in addition for two additional components of it – individual participation and strength.

For example, incidents negatively impact almost any approach of agri-food concepts, from production and harvesting, its processing and transportation, up to the provision of production resources, financing, marketing and consumption. Examples of direct impact are the liquidation of agricultural assets and sources of funds for life, which legitimately generates thorough pathologies and restrictions on trade in products, as well as offers and their movement, negatively affecting the presence of food products, in this amount of exalted calories, as well as costs for them.

The variability of the atmospheric climate and its extreme actions also stimulate numerous mutually aggravating results for the purpose of food concepts [15]. These conditions negatively impact the efficiency of the agricultural economy and significantly impact the import of food, because of the result of which different states are trying to compensate for the loss of domestic production. Natural disasters associated with changes in the atmospheric climate have every chance to significantly impact all the components of food supply chains without exception, activating negative results to increase the division for food and non-food agro-industrial production.

At the same time, on the opposite side, the delay in increasing the economy and financial losses – because this leads to an increase in the absence of work, as well as a decrease in earnings and profits – affect the product concepts, primarily in general due to the results of negative consequences in the project of allowing residents to food, in this amount of financial accessibility strong feeding rations. This happens outside of this connection, provoked by market fluctuations, trade sales, socio-political concerns or a worldwide pandemic, for example, COVID-19.

Conclusion

The economic absence of healthy feeding rations is the result of the impact of other forces or conditions in people's profits, as well as the value of high-calorie food products in all links of the product concept. This condition, as well as a similar one, functions from within food concepts, negatively impacting food security and feeding.

Poverty and inequality are considered primary structural conditions that exacerbate the negative impact of other key conditions. Their influence is expressed in absolutely all links of product concepts and spheres, showing an effect on the financial accessibility of healthy feeding menus and characteristics of food security, as well as feeding.

In addition to influencing product concepts, these critical mass capacities and solid structural conditions soften food security and reduce the feeding property due to the result of a single, as well as having a circular type of influence in other concepts, including ecosystems and health concepts.

Rebuilt on the basis of increased stability to the impact of critical conditions, food concepts have every chance to guarantee economically efficiently accessible strong feeding rations on the basis of the fundamentals of environmental stability and inclusiveness and are also ready to be a strong locomotive for eliminating hunger,

inaccessibility of food security and even poor feeding in absolutely all its configurations [11].

In the regions affected by collisions, the source for the development of stability of more sensitive companies to the influence of external conditions is considered to be the preservation – to what extent this is likely – of the functions of food concepts required in the circumstances of such collisions, coordinating the presence of urgent humanitarian support measures to save existence, as well as sources of funds for life, long-term missions of formation and strengthening of society.

Improving the stability of food concepts to the influence of conditions of increasing variability of atmospheric climate and extreme weather events is guaranteed by modern mechanisms aimed at reducing risks combined with climate, the extensive introduction of climatically optimized and environmentally sound manufacturing methods, and in addition support and renewal of the natural sphere.

The financial results of the COVID-19 pandemic confirm this, during the stages of curbing the growth of the economy and financial regressions, it is sceptically essential to maintain the activity of food distribution chains, providing, in this case, the necessary assistance from sources of funds for the more sensitive companies of residents, the serviceability of the manufacture of nutritious food products, as well as access to them, in this amount in the database for maintaining public security projects.

Since a set of conditions influences product concepts and, in addition, have a significant impact in the most diverse way on the situation of food security and feeding, it is necessary to develop policies that take into account the specifics of the circumstances, investments and law to extract the most significant overall result in the project of transformation of product concepts; in this case, the insufficiency of economic resources should be taken into account [16].

Support for socio-economic inequality focuses on the need for fundamental changes in product concepts for vulnerable and usually socially isolated categories of residents to acquire the most extensive access to production resources, technologies, information and innovations that give them a chance to rapidly participate in the implementation of changes to increase the stability of product concepts.

References

1. UN - forecast of the world's population by 2050. Available at: <https://www.mirprognozov.ru/prognosis/society/oon-prognoz-naseleniya-zemli-k-2050-godu/> (In Russ.)
2. Development strategy of JSC "Agrarian Credit Corporation" for 2020 – 2029. Available at: <http://www.example.kz.https://www.agrocredit.kz/upload/files/strategiyu-razvitiya-obshchestva-na-2020-2029.pdf> (In Russ.)
3. Filimonova E.A. Problems of methodology of economic security in the conditions of economic crisis// Russian Entrepreneurship. - 2015. - No. 16(13). - P.1949-1964. (In Russ.)
4. Eldieva T.M. Directions of using smart innovations in agriculture//International Agricultural Journal. – 2018. - No. 6. - P. 46-49. (In Russ.)

5. Baranova N.A., Abdikadirova A.A. Strategic analysis in the management of the agricultural sector//Problems of the agricultural market. – 2018. - No. 1. - P.45-52. (In Russ.)
6. Koshanov A. Socio-economic problems of the progress of the agro-industrial complex of Kazakhstan. – 2019. [Electronic resource] Available: [http:// www.mysl.kazgazeta.kz](http://www.mysl.kazgazeta.kz) (In Russ.)
7. Azretbergenova G.Zh., Syzdykova A.O., Bimendeev B. Ensuring food security of the Republic of Kazakhstan in the conditions of COVID-2019//Problems of the agricultural market. – 2021. - No.2. – P.21-30. (In Russ.)
8. Causes and consequences of climate change. UN – Measures to combat climate change. Available: <https://www.un.org/ru/global-issues/food>
9. Food and nutrition security and role of smallholder farms - challenges and opportunities <https://www.unscn.org/en/topics/sustainable-food-systems?idnews=1426>
10. FAO Regional Office for Europe and Central Asia. Available: <https://www.fao.org/europe/about-us/fao-in-europe-and-central-asia/en>
11. Malnutrition. Available at: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/malnutrition> (accessed June 9, 2021) (In Russ.)
12. Lysak M.A The food problem and its solutions in the world // Journal of Fundamental Research. – 2013. - No. 10. - P. 1545-1549. (In Russ.)
13. As more go hungry and malnutrition persists, achieving Zero Hunger by 2030 in doubt, UN report warns. - 2020. [Electronic resource]. Available: <https://www.who.int/news/item/13-07-2020-as-more-go-hungry-and-malnutrition-persists-achieving-zero-hunger-by-2030-in-doubt-un-report-warns> (date of reference: 13.11.2020).
14. Barysheva G.A., Nekhoroshev, Yu.S. Russian agriculture: 150 years of permanent reforms and their consequences// Materials for public lectures. – 2003. - No.35. - P.34-39. (In Russ.)
15. Zinchenko A.P., Nazarenko V.I., Shaikin V.V. Agrarian policy. - Moscow: Kolos, 2015. - 243 p. (In Russ.)
16. Singer O.A., Ilyasova A.V. Factors influencing the sustainable development of industrial enterprises. - 2015. Modern problems of science and education. No. 1 (Part 1) Available: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=18044> (In Russ.)

Information about the authors

* **Darikul A. Kulanova** - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Non-Profit Joint Stock Company of M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. Email: k_dana_a@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Gulzhanar I. Abdikerimova - Candidate of Economic Sciences, Professor, Non-Profit Joint Stock Company of M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. Email: abdikerimova71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Kulyanda K. Nurashva - Doctor of Economic Sciences, Professor, Non-Profit Joint Stock Company of M. Auezov South Kazakhstan University, 5 Tauke-Khan Ave., 160000, Shymkent, Kazakhstan. Email: nurashva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4639-467X>

Zhannet M. Seisenbayeva - PhD candidate, Non-Profit Joint Stock Company of M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. Email: zhannet.malik@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1869-0842>

Авторлар туралы мәліметтер

* **Куланова Д.А.** – экономика ғылымының кандидаты қауымдастырылған профессоры, М.Әуезов Оңтүстік Қазақстан университетінің коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Шымкент, Қазақстан. Email: k_dana_a@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Абдикеримова Г.И. - э.ғ.к., профессор, М.Әуезов Оңтүстік Қазақстан университетінің коммерциялық емес акционерлік қоғамының доценті, Шымкент, Қазақстан, Email: abdikerimova71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Нурашва К.К. - э.ғ.д., М.Әуезов Оңтүстік Қазақстан университетінің коммерциялық емес акционерлік қоғамының профессоры, Шымкент, Қазақстан. Email: nurashva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4639-467X>

Сейсенбаева Ж.М. – PhD докторанты, М.Әуезов Оңтүстік Қазақстан университетінің коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Тәуке-хан даңғылы 5, 160000, Шымкент, Қазақстан. Email: zhannet.malik@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1869-0842>

Сведения об авторах

***Куланова Д.А.** – к.э.н., ассоциированный профессор, Некоммерческое акционерное общество Южно-Казакстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан. Email: k_dana_a@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Абдикеримова Г.И. – к.э.н., профессор, Некоммерческое акционерное общество Южно-Казакстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан. Email: abdikerimova71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Нурашва К.К. – д.э.н., профессор, Некоммерческое акционерное общество Южно-Казакстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан. Email: nurashva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4639-467X>

Сейсенбаева Ж.М. - PhD докторант, Некоммерческое акционерное общество Южно-Казакстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан. Email: zhannet.malik@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1869-0842>

The impact of organic products on the population health

Gaukhar T. Siximbayeva^{1*}, Saule M. Akhtayeva¹, Kulshariya O. Shayakhmetova², Abilkhair A. Shynybayev²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Turan Astana University, Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*

Abstract

The issue of compliance with the principles of organic production becomes relevant: the exclusion of the use of GMO products, their derivatives, chemically synthesized substances, dyes, preservatives, flavors, etc. additives are all to improve the population quality of life and health. The purpose: to assess the current state of the population quality of life and the organic products market, to establish a link between the quality of life and consumption of organic products. The main objectives: to reveal the conditions for the development of organic production in Kazakhstan; to establish the dependence of the level of public health quality on healthy organic products; to identify ways to improve the quality of food and meet the needs of Kazakhstan population in organic products. The object of the study is the organic products market of world's main producers. The subject is the impact of organic products on the population health. Research methods. The authors of the article used such methods as economic and statistical and graphical methods. Results. The study analyzes the dynamics of the quality of life index, the health index, trade turnover and producers of organic products. Conclusion. Based on the conducted research, it is necessary: to intensify work with the population to explain the benefits of organic products to maintain the physical health of each family member; to continue work on stimulating producers of organic products to enter a wide domestic and foreign market; to settle the issue of regulatory support for organic production (standardization, certification of products).

Keywords: Healthcare, medical personnel, staffing, labor efficiency, personnel policy, personnel forecasting, quality, mechanism

Органикалық өнімнің халықтың денсаулығына әсері

**Сиксимбаева Г.Т.^{1*}, Ахтаева С.М.¹, Шаяхметова К.О.²,
Шыныбаев Ә.А.²**

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

²*Тұран университеті, Астана, Қазақстан*

Түйін

Органикалық өндіріс принциптерін сақтау мәселесі өзекті болып отырғаны: ГМО өнімдерін, олардың туындыларын, химиялық синтезделген заттарды, бояғыштарды, консерванттарды, хош иістендіргіштерді және т.б. халықтың өмір сүру сапасы мен денсаулығын жақсарту үшін қоспаларды пайдалануды болдырмау. Осы зерттеудің мақсаты халықтың және органикалық өнім нарығының өмір сүру сапасының ағымдағы жай-күйін бағалау, сондай-ақ өмір сапасы мен органикалық өнімді тұтыну арасында байланыс орнату болып табылады. Зерттеудің негізгі міндеттері: Қазақстанда органикалық өнім өндірісін дамыту үшін жағдайларды ашу; халықтың денсаулық сапасы деңгейінің сау органикалық өнімге тәуелділігін белгілеу; тамақ өнімдерінің сапасын арттыру жолдарын және Қазақстан Республикасы халқының органикалық өнімге қажеттіліктерін қанағаттандыруды айқындау болып табылады. Зерттеу нысаны негізгі әлемдік өндірушілердің органикалық өнімдер нарығы болып табылады. Зерттеу пәні-органикалық өнімнің халықтың денсаулығына әсері. Зерттеу әдістері. Жұмыста мақала авторлары экономикалық және статистикалық сияқты және графикалық әдістері қолданды. Зерттеу нәтижелері. Зерттеу өмір сапасы индексінің, Денсаулық сақтау индексінің, тауар айналымының және органикалық өнім өндірушілердің динамикасына талдау жасады. Қорытынды. Жүргізілген зерттеу негізінде: отбасының әрбір мүшесінің физикалық денсаулығын сақтау үшін органикалық өнімнің артықшылықтарын түсіндіру бойынша халықпен жұмысты жандандыру қажет; кең ішкі және сыртқы нарыққа шығу үшін органикалық өнім өндірушілерді ынталандыру жөніндегі жұмысты жалғастыру; органикалық өндірісті нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету (стандарттау, өнімді сертификаттау) мәселесін реттеу.

Кілттік сөздері: Органикалық өнім, ауыл шаруашылығы, Өсімдік шаруашылығы, денсаулық сақтау, өмір сапасының индексі, дұрыс тамақтану

Влияние органической продукции на здоровье населения

Сиксимбаева Г.Т.^{1*}, Ахтаева С.М.¹, Шаяхметова К.О.²,
Шыныбаев Ә.А.²

¹ *Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

² *Университет Туран Астана, Астана, Казахстан*

Аннотация

Актуальным становится вопрос по соблюдению принципов органического производства: исключение использование продуктов ГМО, их производных, химически синтезированных веществ, красителей, консервантов, ароматизаторов и пр. добавок для повышения уровня качества жизни и здоровья населения. Целью настоящей статьи является оценка текущего состояния качества жизни населения и рынка органической продукции, а также установления связи между качеством

жизни и потреблением органической продукции. Основными задачами исследования являются: раскрыть условия для развития производства органической продукции в Казахстане; установить зависимость уровня качества здоровья населения от здоровой органической продукции; определить пути повышения качества продуктов питания и удовлетворение потребностей населения Республики Казахстан в органической продукции. Объектом исследования являются рынок органической продукции основных мировых производителей. Предметом исследования является влияние органической продукции на здоровье населения. Методы исследования. В работе авторы статьи использовали такие методы, как экономический и статистический. При использовании экономического, статистического и графического методы. Результаты исследования. В исследовании проведены анализ динамики индекса качества жизни, индекса здравоохранения, товарооборота и производителей органической продукции. Заключение. На основании проведенного исследования необходимо: активизировать работу с населением по разъяснению преимуществ органической продукции для поддержания физического здоровья каждого члена семьи; продолжить работу по стимулированию производителей органической продукции для выхода на широкий внутренний и внешний рынок; урегулировать вопрос нормативно-правового обеспечения органического производства (стандартизация, сертификация продукции).

Ключевые слова: органика, продукт, растениеводство, сельское хозяйство, здравоохранение, качество, жизнь, питание

Кіріспе

Ауыл шаруашылығының тұрақсыз дамуы биоәртүрлілікті жоғалтудың ең үлкен факторы болып табылады, ол жаһандық жылынумен, топырақтың ластануымен бірге жүреді, бұл ауылдық жерлерде толыққанды өмір сүруге, сондай-ақ азық-түлік қауіпсіздігі мен халықтың дұрыс тамақтануына қауіп төндіреді.

Бүкіл әлемде органикалық өнім өндірісіне көшудің тұрақты үрдісі байқалады. Органикалық өнімдердің тақырыбы бірқатар себептерге байланысты өте өзекті болды, соның ішінде: мұнайды белсенді өндіру және оны қайта өңдеу өнімдерін өндіру, гендік инженерияны дамыту және ГМО пайдалану, әлемдегі экологиялық аялдаманың нашарлауы және т.б. ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру жылдан жылға қымбаттайды, оның негізгі құрамдас бөлігі тыңайтқыштар мен жем-шөп базасы болып табылады. Соңғы онжылдықтарда арзан синтетикалық тыңайтқыштарды, химиялық заттар мен пестицидтерді, консерванттарды, өзгертілген тұқым бояғыштарын қолдану өзекті болып табылады. Мұның бәрі әлемдегі экология үшін де, адам ағзасы үшін де жойқын әсер етеді.

Әлемнің көптеген ғалымдары өз зерттеулерінде органикалық көкөністер мен жемістердің адам денсаулығына әсерін қарастырады, сонымен бірге тұтынушыларға, дәлірек айтсақ, олардың дайындығы мен органикалық өнімдерге жоғары баға төлеу қабілетіне назар аударады. «Өсіп келе жатқан экологиялық

мәселелерге, азық-түлік қауіпсіздігі мәселелеріне және денсаулыққа қатысты қосымша мәселелерге тап болған көптеген тұтынушылар экологиялық таза жолмен өсірілген пайдалы және табиғи өнімдерді тұтынғысы келеді. Осы уақытқа дейін органикалық азық-түлік осы өсіп келе жатқан нарықтық жағдайдан ішінара ғана пайда көрді және олардың өсу қарқынына қарамастан олардың нарықтағы үлесі айтарлықтай төмен болып қала береді» [1].

Ғалымдардың зерттеулері сонымен қатар өмір салты мен әлеуметтік-демографиялық құрылымдағы өзгерістерді анықтауға, азық-түлік сапасы халықтың денсаулығына әсер ететіні және қоршаған орта сапасы тұрақты тұтыну үлгілеріне байланысты екендігі туралы хабардарлықты арттыруға бағытталған. Мұндай өнімдерді тұтынуға ықпал ететін немесе кедергі келтіретін факторлар, сондай-ақ тұтынушылардың көзқарасы мен мінез-құлқын айтарлықтай қалыптастыратын факторлар жиі зерттеледі [2].

COVID-19 пандемиясы азық-түлік жеткізу тізбегі мен қосымша құнына жойқын әсер етті. Аштық пен дұрыс тамақтанбау мәселесі бұрынғыдан да өзекті болды. FAO/ЮНЕСКО болжамдары бойынша 2030 жылға қарай аштықтан шамамен 670 миллион адам немесе жалпы халықтың 8% зардап шегеді деп болжануда; бұл 2030 жылға дейінгі күн тәртібі қабылданған 2015 жылғы деңгей [3].

Сонымен, пандемияның белсенді кезеңінде 2019 жылдан 2020 жылға дейін тамақтанбаудың таралуы 8% - дан 9,3% - ға дейін өсті, ал 2021 жылы ол өсуді жалғастырып, 9,8% - ға жетті. Егер FAO мәліметтері бойынша сандармен айтатын болсақ, 2021 жылы әлемде 702-ден 828 миллионға дейін аштықтан зардап шеккен адам болған. COVID-19 пандемиясы басталғаннан бері олардың саны шамамен 150 миллионға өсті: 2019-2020 жылдар аралығында – 103 миллионға, ал 2021 жылы – тағы 46 миллионға өсті [3].

Аштықты жою, азық-түлік қауіпсіздігінің болмауы және барлық нысандарда дұрыс тамақтанбау орнықты даму саласындағы негізгі міндеттерге (ТДМ) жатады. Бұл ретте, ТДМ-нің 2.1-міндетінде бүкіл әлемдегі аштықты жоюға ғана емес, сонымен қатар барлығының жеткілікті қауіпсіз, құнарлы тағамға жыл бойы қол жеткізуін қамтамасыз етуге шақыру тұжырымдалған [4].

2030 жылға қарай аталған ТДМ-ға қол жеткізу міндеттерін орындау үшін адамдар оны төлей алатындай дұрыс тамақтануды арзандату қажет. Бұл дұрыс тамақтануды құрайтын қоректік тағамдарды ұсынудың кеңеюін де, тұтынушылардың осы тағамдарға ауысуын да қамтиды.

2020 жылы 3,1 миллиардқа жуық адам – 2019 жылмен салыстырғанда 112 миллионға көп – дұрыс тамақтануға мүмкіндігі болмады. COVID-19 пандемиясының экономикаға әсеріне және оны тежеу үшін қабылданған шараларға байланысты азық-түлік тұтыну бағасының инфляциясы жан-жақты әсер ететіні анық. Елдің теңсіздігі, демек, экономиканы қалпына келтірудің тең емес қарқыны аясында пандемиядан кейінгі кезең, осы кезеңде кірісі нашарлаған адамдарға өтемақының жоқтығы айқын болды.

2020 жылдың соңына қарай азық-түліктің әлемдік тұтыну бағасы алдыңғы алты жылдың әрқайсысының кез келген айынан жоғары болды. Бұл динамиканың тікелей нәтижесі 2020 жылы дұрыс тамақтанудың орташа құнының өсуі болды [3].

Халықаралық ауылшаруашылық ұйымы (ФАО) Органикалық Ауыл шаруашылығын дамыту мәселелеріне көп көңіл бөледі. Органикалық ауыл шаруашылығы тек ауыл шаруашылығы ресурстарын пайдалану жүйесі ғана емес, сонымен қатар бүкіл адамзаттың игілігі үшін оны өндіруде қолданылатын түпкілікті өнім мен материалдардың тазалығы мен органикалық принциптерін сақтаумен байланысты ауыл шаруашылығында өнім өндіруді басқарудың осындай жүйесі болып табылады. Органикалық өндірістің түпкі мақсаты-сау халық және әлемдегі экожүйеге ең аз зиян.

Соңғы жылдары Қазақстанда органикалық ауыл шаруашылығын дамытуға деген қызығушылық айтарлықтай өсті. Бұл бағыт дәстүрлі ауылшаруашылық өндірісіне қосымша ретінде қарастырылады. Оның алға жылжуы пайдалы және құнарлы тамақ өндірудің жаһандық трендіне сәйкес келеді. Бұдан басқа, АШҚ дамыту Қазақстанға аграрлық өнім экспортын кеңейтуге, әртараптандырылған және орнықты ауыл шаруашылығы жүйелерін қалыптастыру үшін жағдай жасауға, шаруашылықтың шағын нысандарының кірістілігін арттыруға, ауыл шаруашылығы өндірушілерінің қымбат ресурстарға тәуелділігін азайтуға және т. б. мүмкіндік береді.

«Салауатты тамақтанудың экономикалық қолжетімділігі» көрсеткіші табысқа қатысты орташа тамақтану шығындарын өлшейді, сондықтан ол уақыт өте келе тамақтану құнының, адамдардың кірістерінің немесе екі көрсеткіштің өзгеруі нәтижесінде өзгеруі мүмкін.

Әлемнің барлық елдерінің үкіметтері агрозық-түлік секторын әртүрлі саясат шаралары, соның ішінде сауда және нарықтық шаралар арқылы қолдайды. Бұл шекаралық шаралар да, нарықтық бағаны бақылау да, бағаны ынталандыру мен антистимулдарды тудыратын шаралар, сондай-ақ өндірушілер мен тұтынушыларға бөлінетін бюджеттік субсидиялар және жалпы қызметтерді қолдау. Бұл шаралар барлық мүдделі тараптарға әсер етеді, азық-түлік ортасының белгілі бір элементтеріне әсер етеді және дұрыс тамақтанудың болуы мен экономикалық қол жетімділігіне әсер етуі мүмкін.

Алайда, ФАО мен БҰҰ мәліметтері бойынша, қазіргі уақытта елдерде агрозық-түлік саясаты шеңберінде қолданылатын қолдау шараларының көпшілігі дұрыс тамақтану үшін қолайлы жағдайлар жасау мақсатымен келіспейді және көбінесе азық-түлік қауіпсіздігі мен тамақтану көрсеткіштері саласындағы жағдайдың байқаусызда нашарлауына әкеледі. Сонымен қатар, қолдаудың едәуір бөлігі біркелкі бөлінбейді, нарықты бұрмалайды және қоршаған ортаға зиян келтіреді. Сонымен, табысы төмен және орташа елдерде нарықтық бағаны бақылау шаралары көп жағдайда бидай, жүгері, күріш және қант сияқты тауарларға бағытталған. Алайда, мұндай шаралар астық (әсіресе жүгері, бидай және күріш), сиыр еті мен сүт өндірісін арттырып, осы тауарлардың бағасын төмендетуі мүмкін. Бұл фермерлердің азық-түлік қауіпсіздігі мен кірісін арттыруға көмектеседі және жанама түрде ауылшаруашылық өндірісінің озық технологиялары мен жаңа құралдарын әзірлеуге және дамытуға ықпал етеді.

Екінші жағынан, шаруашылықтардың қоректік өнімдерді өндіруге қызығушылығы төмендейді, бірқатар қоректік өнімдерді өсіру тоқтатылады және т.б. [3].

Сондықтан, тұтынушыларға қоректік өнімдердің қолжетімділігін арттыру мақсатында агроазық-түлік секторын, сондай-ақ оны мемлекеттік қолдауды қайта бағдарлау салауатты тамақтануды бүкіл әлем халқы, әсіресе табысы орташа елдер үшін арзанырақ және экономикалық тұрғыдан қолжетімді етуге көмектеседі. Халықтың органикалық тағамдарды тұтынуы Денсаулық деңгейінің жоғарылауына әкеледі. Бұл ретте, сапалы тамақтанудың қолжетімділігі өмір сүру сапасының жоғары деңгейінің кепілі болып табылады [5].

Әдеби шолу

Бұл зерттеуде авторлар органикалық тамақтанудың халықтың денсаулығына және адамдардың өмір сүру сапасының әртүрлі аспектілеріне әсері саласындағы жетекші ғалымдардың еңбектерін қарастырды. Shu және т. б. (2022) бойынша елдің жалпы ішкі өнімі (ЖІӨ) экономикалық өсуді көрсетеді, ал жан басына шаққандағы ЖІӨ уақыт өте келе өмір сүру деңгейінің өзгеруімен тығыз байланысты. Бірақ ЖІӨ әл-ауқатқа тең емес, өйткені ол жақсы өмірге ықпал ететін кейбір факторларды қамтымайды [6].

Radek Dědeček, Viktor Dudzich (2022) өз жұмысында Shu пікірін жалғастыруда жан басына шаққандағы ЖІӨ көрсеткішінің әл-ауқат көрсеткіші ретінде кемшіліктері туралы айтады. Оның зерттеу нәтижелері табыс теңсіздігі мен экономикалық еркіндік деңгейі жоғары елдердің жан басына шаққандағы ЖІӨ-ге қарағанда даму деңгейі төмен екенін көрсетеді. Жұмыс жан басына шаққандағы таза экономикалық ЖІӨ мен даму, әл-ауқат және өмір сүру деңгейінің неғұрлым абстрактілі тұжырымдамалары арасындағы ауытқуларды түсіндіруге басқаша көзқарас болып табылады. Авторлар осы ауытқулардың артында тұрған факторларды қандай да бір нақты атрибуттың даму деңгейі мен ЖІӨ арасындағы алшақтыққа әсерін дәлелдеу немесе жоққа шығару ниетінсіз анықтауға тырысты [7].

Басқа авторлар Овсянникова және Преображенская (2014), сондай-ақ Radek Dědeček, Viktor Dudzich (2022) дамудың басқа көрсеткіштері - ӨЖС адам дамуының индексі талқылануда. Сонымен қатар, авторлар өмір сапасының категориясын осы категорияға әсер ететін факторлар жүйесі арқылы сипаттайды: тамақтану және ластану деңгейі, өмірдің материалдық деңгейі және халықтың тығыздығы және т.б. дегенмен, бастапқыда бұл категория экономиканың даму деңгейімен, халықтың және жалпы елдің табыс деңгейімен көбірек байланысты болды [8].

Miel, A. және т.б. (2017) ғалымдары органикалық тағамның адам денсаулығына әсері туралы нүктелік зерттеу жүргізді. «Ол адам денсаулығы үшін маңызды параметрлер бойынша органикалық және кәдімгі азық-түлік өндірісін салыстырады және ЕО шарттарына баса назар аудара отырып, органикалық басқару әдістерінің ықтимал әсерін талқылайды. Органикалық тағамдарды тұтыну аллергиялық аурулардың, артық салмақтың және семіздіктің пайда болу қаупін төмендетуі мүмкін, бірақ дәлелдер қалдық араласуға байланысты нақты емес, өйткені жалпы органикалық тағамдарды тұтынушылар салауатты өмір салтын ұстануға бейім» [9].

Олардың көзқарасын Кузьмина, М. және басқалар да қолдайды (2013), олар тамақтануды халықтың денсаулығына әсер ететін негізгі факторлардың бірі ретінде қарастырды. Авторлар өз жұмыстарында негізгі тағамдарды тұтыну деңгейі бойынша тамақтанудың тепе-теңдігін және ең төменгі азық-түлік жиынтығының экономикалық қолжетімділігін, сондай-ақ тағамның ластану деңгейін анықтады [10].

Өз кезегінде, Teng, C. және Wang, Y-M. (2015) авторлары өз жұмыстарында тұтынушылардың органикалық өнімге деген сенімі мен көзқарасына әсер ететін факторларды ұсынды. «Қарым-қатынастың алғышарты ретінде қызмет ететін сенім көбінесе ақпаратты ашу, қабылданған Білім және органикалық сатып алу ниеті арасындағы байланыстарға делдал болады. Сонымен қатар, органикалық тағамға деген көзқарас та, субъективті норма да тұтынушылардың органикалық тағамдарды таңдауына айтарлықтай әсер етеді» [11].

Lewis және т.б. (2019) «органикалық өнімдерді жиі тұтынушылар өз отбасыларының денсаулығы мен қоршаған ортаға үлкен қамқорлық көрсетті, ал кездейсоқ органикалық тұтынушылар өздерінің ләззаттарына көбірек көңіл бөлді және органикалық тағамдарды дәстүрлі ностальгиялық өнім ретінде қабылдады» деп атап өтті [12].

Rana, J. және Paul, J. (2017) зерттеуінде дамыған елдердің халқы органикалық тағамдарды тұтынуға қызығушылық танытып қана қоймай, сонымен қатар дамушы елдердің тұрғындары арасында олар өте танымал екендігі айтылады. «Тиімді тарату және жылжыту жүйелерінің болмауы органикалық тағамның қолжетімділігіне айтарлықтай әсер етеді және сонымен бірге органикалық тағамның қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік береді» [13].

Amos, C. және т.б. (2019), Bettels, J. және т. б. (2020) авторлары өз зерттеулерінде органикалық өнімдердің таралуының артуына байланысты органикалық өнімдерді міндетті түрде таңбалау мәселесін көтереді. Дәлірек айтқанда, органикалық таза өнімнің тиімділігін қабылдау оның күшті әсер ететін «табиғи» және «органикалық» белгілеріне байланысты. Өнімнің визуалды әсері, осылайша, таным процесінде санат коды ретінде түсіндіріледі және өнімнің қажетті орналасуы үшін шешуші фактор болып табылады. Өнімді барлық басқа өнімдерден ерекшелендіретін ерекше форма тұтынушының назарын аударып, өнімді бірінші кезекте қарастыруға мүмкіндік береді. Құндылықты жоғары қабылдаудың әсері төлеуге жоғары дайындыққа әкеледі [14, 15]

Ezlika Ghazalia және т.б. авторлар (2017) органикалық жеке күтім өнімдерін сатып алу кезінде тұтынушылардың қалауын бөлек зерттеді. Авторлар денсаулық пен тұрақтылыққа назар аударудың артып келе жатқанын және тұтынушылардың синтетикалық химиялық заттардың қауіптілігі туралы хабардарлығының артуы салауатты өмір салты мен органикалық жеке күтім өнімдеріне сұранысты тудырғанын атап өтті. Мұндай құралдардың артықшылығы-олар пестицидтерді, синтетиканы қолданбай өсірілген ауылшаруашылық ингредиенттерінен жасалған тыңайтқыштар, ағынды сулардың тұнбасы, генетикалық түрлендірілген организмдер немесе иондаушы сәулелену, оларды осы жасыл тұтынушылар арасында қалаулы етеді [16].

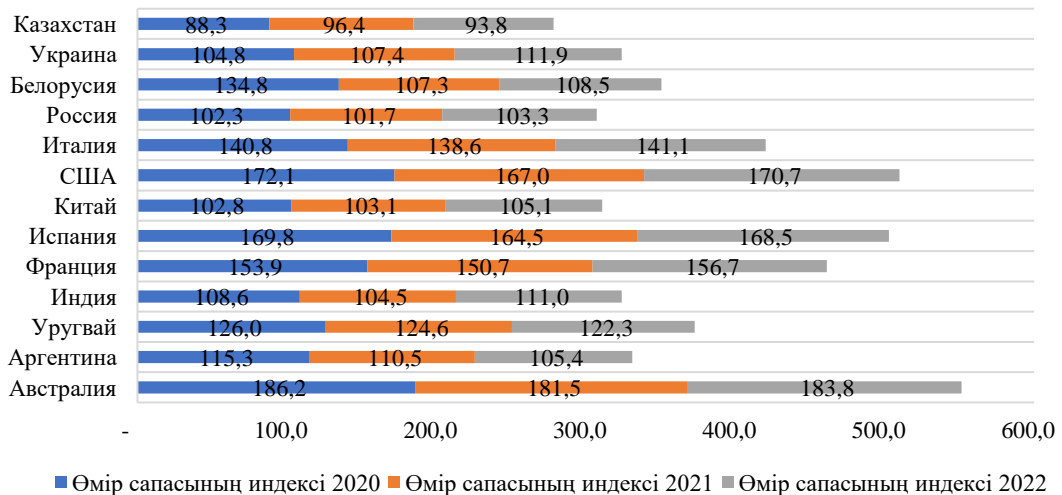
Материалдар және әдістеме

Зерттеу барысында мақала авторлары экономикалық және статистикалық сияқты әдістерді қолданды. Экономикалық және статистикалық әдістерді қолдану кезінде графикалық әдіс, статистикалық көрсеткіштерді талдау, динамикалық сериялардың көрсеткіштері қолданылды. Талдау және бағалау барысында ақпарат көздері: numbeo краудсорсингтік жаһандық дерекқоры, Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы, әлемдегі азық - түлік қауіпсіздігі және тамақтану саласындағы жағдай-2022 деректері болды [3], «Органикалық ауыл шаруашылығы әлемі. Статистика және жаңа тенденциялар 2023» [17, 18, 19]. Осы мақаланы дайындау кезінде авторлар шетелдік және отандық авторлардың зерттеулеріне, сондай-ақ ауыл шаруашылығы мен денсаулық сақтау саласындағы жетекші халықаралық ұйымдардың ұсыныстарына сүйенді. Әдебиеттерге жүйелі шолу нәтижелері бойынша Қазақстан үшін органикалық ауыл шаруашылығы саласын дамытудың одан әрі бағыттарын айқындауға мүмкіндік беретін қорытындылар-ұсынымдар жасалды, бұл өз кезегінде халықтың денсаулық деңгейіне оң әсерін тигізеді.

Нәтижелер

Өмір сүру сапасын өлшеу және зерттеу әлеуметтік дамуда маңыздырақ болып келеді, өйткені ол денсаулық сақтау, тұрғын үй шығындары, білім беру, жұмысқа орналасу мүмкіндіктері және т. б. сияқты көптеген аспектілерді қамтиды [6].

2020-2022 жылдардағы өмір сапасы индексінің динамикасы Органикалық ауыл шаруашылығына бөлінген жер көлемінің үлесі жоғары елдердің топ-ы 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1 – Динамикасы өмір сүру сапасын үшін 2020-2022 жылдарға арналған

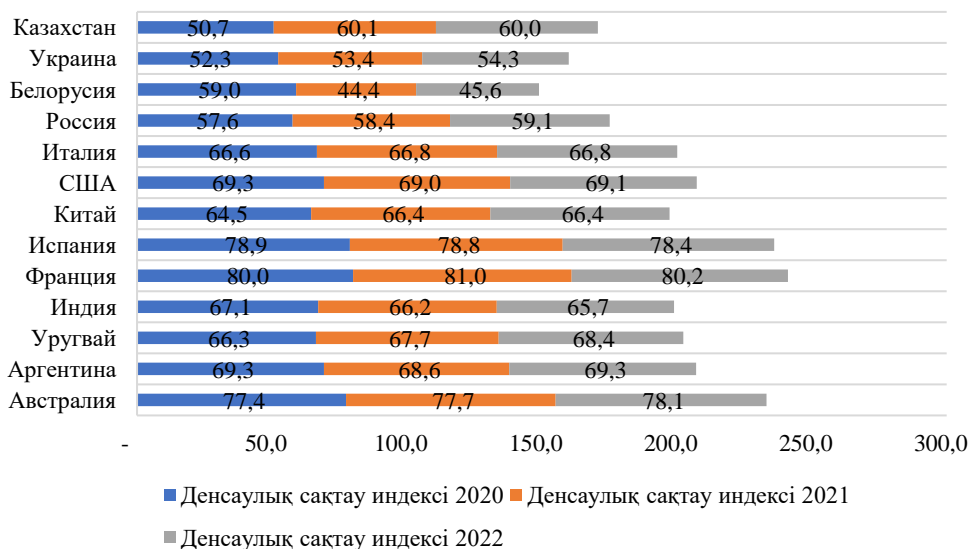
Ескертпе: авторлармен ақпараттық ресурс негізінде жасалды:
https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2022 [20]

1-суреттен көріп отырғанымыздай, Органикалық ауыл шаруашылығына бөлінген жер көлемінің үлесі жоғары елдердің өмір сапасы индексінің үздік үштігі. 2022 жылы 1 орынды Австралия (183.8), одан кейін АҚШ (170.7) және Испания (168.5) иеленді. Бұл тізімге біз посткеңестік кеңістіктегі елдерді, дәлірек айтқанда Ресей, Беларусь, Украина және Қазақстанды енгіздік. Көріп отырғанымыздай, Қазақстанның өмір сүру сапасының индексі 2022 жылы 93,8 құрады, бұл бірқатар басқа елдермен салыстырғанда ең жоғары көрсеткішке ие емес. Сондай-ақ, кейбір елдерде COVID-19 пандемиясына байланысты 2020 жылмен салыстырғанда 2021 жылы индекс деңгейінің төмендеуі байқалатынын атап өткен жөн.

XX ғасырдың екінші жартысына дейін. сапа тек философиялық категория ретінде қабылданды, бірақ қазіргі уақытта ол көптеген білім салаларында, соның ішінде теориялық және қолданбалы экономикада ғылыми зерттеулердің тақырыбына айналды. Экономикалық ойды дамытудың қазіргі заманғы бағыттарының бірі-өмір сапасы теориясы. БҰҰ, McKinsey&Company, халықаралық өмір сапасын зерттеу ұйымы, СОРАН экономика және өнеркәсіптік өндірісті ұйымдастыру институты, «қала экономикасы институты» қоры, Демография, көші-қон және Өңірлік даму институты және т.б. сияқты әлемнің жетекші аналитикалық және қоғамдық ұйымдары халықтың өмір сүру сапасын зерттеумен айналысады [8]. «Сағат сайын өсіп келе жатқан жер ХАЛҚЫНА қол жетімді азық-түлік қажет. Бұл ретте агрохимикаттарды, ГМО, антибиотиктерді, агрессивті агротехнологияларды және т.б. пайдаланатын ауыл шаруашылығы өндірісі қоршаған ортаға және соның салдарынан адамдардың денсаулығына орасан зор зиян келтіреді. 2020-2021 жылдардағы Пандемия адам денсаулығының органикалық тағамдарды тұтынуға тәуелділігін, олардың сау адамның иммунитетін қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетті. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, адамның салауатты өмір салты 50% сапалы және дұрыс тамақтанудан, 25-30% салауатты ортадан, 20-25% тұқым қуалаушылықтан және 5% медицинадан тұрады» [21].

«Соңғы жылдары бірқатар көрсеткіштер бойынша елдің бәсекеге қабілеттілігін бағалау өзекті болды. Денсаулық сақтау саласына қатысты индикаторлардың төртінші тобы құрамындағы маңызды көрсеткіштердің қатарында елдің жалпы рейтингтегі орнына әсер ететін факторлар бар» [22]. 2-суретте Органикалық ауыл шаруашылығына бөлінген аумақтардың үлесі жоғары елдердің 2020-2022 жылдардағы денсаулық сақтау индексінің динамикасы көрсетілген.

2-суреттен көріп отырғанымыздай, 2022 жылы Франция – 80,2, Испания – 78,4, Австралия-78,1 жетекші орындарға ие. Қазақстан Ресей, Беларусь, Украинаға қарағанда жоғары көрсеткішке ие. 2022 жылы Қазақстанның денсаулық сақтау индексі (Health Care Index) Numbeo рейтингінде 60,0 құрады. Айта кету керек, индекс неғұрлым жоғары болса, денсаулық сақтау қызметі соғұрлым жақсы болады. Органикалық тағамдарды тұтынудың негізгі мотиві-денсаулықтың жақсы болуы, әсіресе отбасында балалар немесе ауру адамдар болса.

Сурет 2 – Динамикасы денсаулық сақтау 2020-2022 жылдарға арналған

Ескертпе: авторлармен ақпараттық ресурс негізінде жасалды: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2022 [20]

«Соңғы бірнеше жылда саналы тұтынуды адамдар енді артықшылық немесе қаржылық мүмкіндік мәселесі ретінде қабылдамайды. Дұрыс тамақтану - бұл салауатты өмір, сонымен қатар сау ұлт. Алайда, тамақ пен азық-түлік сапасы мәселесі ашық күйінде қалып отыр» [23].

Талқылау

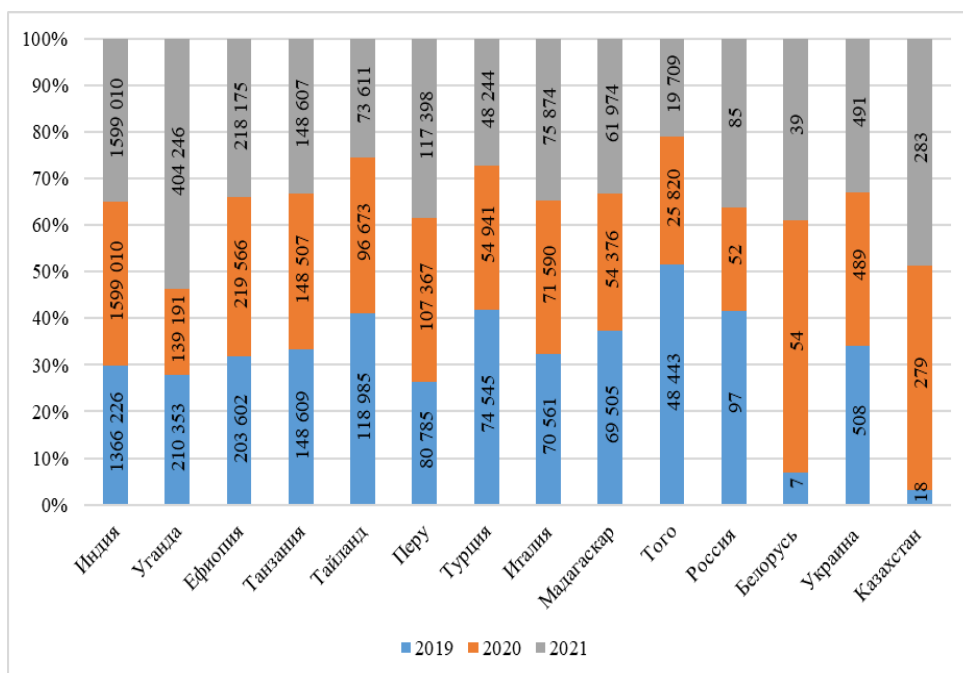
2021 жылдың қорытындысы бойынша әлемде нарықта Органикалық ауыл шаруашылығының 191 елінде 76,4 млн. гектарға 3,7 млн. өндіруші жұмылдырылды (2019 жылы бұл көрсеткіш 3,1 млн. фермер мен 72,3 млн. гектарды құрады) ауыл шаруашылығының органикалық өнімі нарығындағы жалпы тауар айналымы 124,8 млн. еуродан асты (2019 жылы - 106 млн. еуро) [3].

Дүние жүзі континенттері арасында Органикалық ауыл шаруашылығы алқаптарының бөлінуі мынадай деректермен ұсынылған: дүние жүзіндегі органикалық егіншілік алқаптарының жартысына жуығы Океания өңіріне тиесілі - 36,0 млн. га (48%), Еуропаның үлесі 17,8 млн. га (23%), Латын Америкасының аумағы - 9,9 млн. га (13%), одан кейін Азия 6,1 млн. га құрайды.га (8%), Солтүстік Америкада 3,5 млн.га (5%) және Африкада 2,7 млн. га (3%). Органикалық егіншілікке тартылған жер көлемі бойынша көшбасшылардың үштігіне Австралия (35,7 млн.га), Аргентина (4,4 млн. га) және Үндістанмен Уругвай (2,7 млн. га) кіреді. Үндістаннан (2,7 млн.га), Қытайдан (2,4 млн. га), Филиппиннен (0,216 млн. га) және Тайландтан (0,168 млн. га) кейінгі көрсеткіш бойынша Азия өңірі елдерінің арасында Қазақстан 0,113 млн. га (немесе әлемде 48 орын) көрсеткішімен бес көшбасшыны аяқтауда. 2019 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 0,29 млн.

га немесе әлемде 29 орынды құрады). Осылайша, Азияның органикалық ауылшаруашылық жерлерінің 90 пайызға жуығы осы төрт елде болды [17, 18, 19].

Органикалық ауыл шаруашылығы өнімдері, әдетте, экологиялық таза таза өндірістерді, сертификаттау мен сатудың қатаң стандарттарын қолданады. Осыған байланысты мұндай өнімдердің жоғары бағасы және мұндай өнімдерге сұраныс негізінен қала халқы тарапынан, табысы орташа немесе орташа табыстан жоғары болып қабылданады.

Экономистер әлемде мұндай өнімдер нарығының тұрақты өсуін атап өтті. 1999 жылы мұндай нарық 15 млрд. АҚШ долларына, 2014 жылы – 80 млрд. АҚШ долларына бағаланды, 2019 жылы шамамен нарық 119 млрд. АҚШ долларына, 2021 жылы 125 млрд. АҚШ долларына бағаланды (IFOAM and FIBL, 2021-2023). 3 және 4-суреттерде органикалық өнімдерді өндірушілер мен тұтынушылардың 2019-2021 жылдардағы динамикасы көрсетілген.

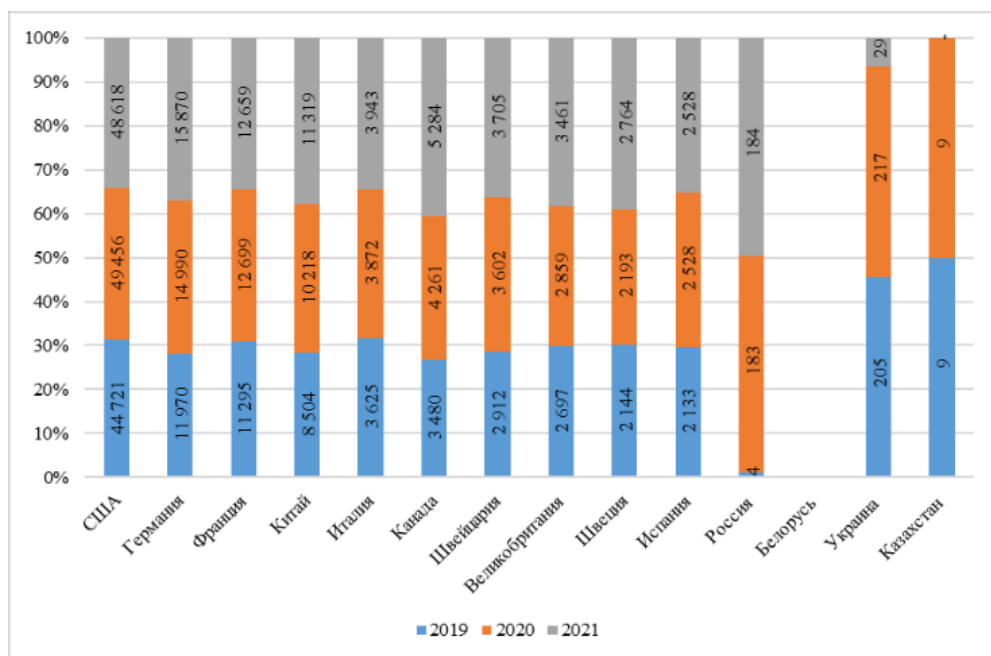

Сурет 3 – Органикалық өнімдерге арналған өндіруші елдердің 2019-2021 жылдарға арналған серпіні

Ескертпе: ресурстар негізінде авторлар құрастырған [17, 18, 19].

3-суреттен көріп отырғанымыздай, аталған кезең ішінде органикалық өнімдерді өндіруші елдердің қатарына 10 негізгі ел кіреді. 2021 жылы Үндістан (1,5 млн. астам өндірушілер), одан кейін Уганда (404 мың өндірушілер) және Эфиопия (218 мың өндірушілер) көшбасшы болып табылады. Бұл тізімге негізінен Азия және Африка континентінің елдері кіретінін атап өткен жөн. Бұл тізімге ЕАЭО-ға мүше елдер енгізілді, олардың ішінде 2021 жылы Украина (491 өндіруші) көшбасшы болып табылады. 2020 жылы Қазақстанда өндірушілер саны +261-ге, ал 2021 жылы +4-ке күрт өсті. 2020 жылы күрт секіріс органикалық егіс алқабының

ұлғаюына байланысты болды, сонымен қатар covid-2019 пандемиясына байланысты органикалық өнімдерге сұраныс, атап айтқанда супермаркеттерді айналып өтіп, «үйге жеткізу» арқылы өсті.

Сурет 4 – Органикалық өнімді тұтынушы елдердің 2019-2021 жылдардағы тауар айналымының серпіні, мың еуро

Ескертпе: ресурстар негізінде авторлар құрастырған [17, 18, 19].

4-суретте органикалық өнімді өткізудің (тауар айналымының) негізгі нарықтары бар ТОП елдер көрсетілген. 2021 жылы үштікті АҚШ (48 618 миллион еуро), Германия (15 870 миллион еуро) және Франция (12 659 миллион еуро) басқарады. Айта кету керек, мұндай өнімдердің тұтыну нарықтары Еуропа және Америка континентінің елдерімен ұсынылған, негізінен өмір сүру сапасы жоғары дамыған елдер. Бұдан шығатыны, органикалық азық-түлік табысы жоғары тұрғындарға қол жетімді. ЕАЭО елдеріне келетін болсақ, Беларусь Республикасында 2019-2021 жылдары органикалық өнім айналымы жоқ. Ал Қазақстанда 2019 және 2020 жылдары тауар айналымы 9 млн.еуроны құрады, ал 2021 жылы тауар айналымы болмады. Мұның себебі-органикалық егіс алқаптарының күрт төмендеуі және өндірушілердің нарыққа шығудағы қиындықтары (өнім сапасын стандарттау және сертификаттау). Сонымен қатар, Украинада 2020 жылға дейін тауар айналымының өсуінің оң динамикасы (+12 млн. еуро) және 2021 жылы күрт төмендеу (- 188 млн. Еуро) елдегі сыртқы саяси жағдайдың шиеленісуіне байланысты.

5-суретте Қазақстан Республикасының 2016-2021 жылдардағы егіс алқаптарының динамикасы көрсетілген.

Сурет 5 - Қазақстан Республикасының 2016-2021 жылдардағы егіс алаңы

Ескертпе: авторлар ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері негізінде құрастырған <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/8> [24]

Қазақстан жер ресурстарының жалпы ауданы бойынша әлемде тоғызыншы аумаққа ие, бұл ретте соңғы бес жыл ішінде жалпы егіс алаңы 21 000 мың гектардан астам деңгейде тұр (5-сурет). Қазақстанның органикалық ауыл шаруашылығы негізінен өсімдік шаруашылығы өнімдерімен ұсынылған. Алайда, органикалық егіншіліктің үлесі соңғы бес жылда жер ресурстарының жалпы көлемінің 1% - аспады. Бұл Қазақстанның органикалық өнім нарығы ретіндегі зор әлеуетін көрсетеді.

Сонымен қатар, бидай нарығы Ресей, Қазақстан және Қырғызстан үшін ең бәсекеге қабілетті органикалық нарық болып табылады; Ресей мен Қазақстан үшін – соя нарығы; Ресей мен Қырғызстан үшін – жүгері нарығы; Қырғызстан мен Армения үшін - бұршақ нарығы.

Қазақстан ОСК саласында бірқатар проблемалық мәселелерге тап болады: органикалық өнімнің ішкі нарығының дамымауы; халықаралық нарықтарға бағдарлану қажеттілігі; қаржы институттарының әлсіздігі және органикалық өнім өндіруді ынталандыруға бағытталған кешенді мемлекеттік қолдаудың болмауы; органикалық өнім өндірісі мен экспортының ұлттық статистикасының болмауы; ауыл шаруашылығы алқаптарын паспорттау жүйелерінің болмауы; органикалық өнім өндіруді кейде өз мүдделері АШМ дамуына зиян келтіреді; органикалық өнімнің артықшылықтары, пайдалылығы және таңбалануы туралы халықтың әлсіз хабардарлығы [5].

«Дұрыс теңдестірілген тамақтану - бұл өмір сапасының басты шарты, өйткені ол физикалық денсаулықтың ғана емес, сонымен қатар өмірдегі әлеуметтік және психологиялық тепе-теңдіктің негізі болып табылады» [25].

Салауатты өмір салты, дұрыс тамақтану туралы Еуропалық тренд Covid-2019 пандемиясынан кейін Қазақстан аумағына белсенді кіре бастады. Көптеген адамдар ковидтен кейінгі оңалтудан өту қажеттілігіне тап болды, бұл өз кезегінде физикалық жаттығуларды ғана емес, сонымен қатар теңдестірілген тамақтануды, атап айтқанда ГМО, қант және т. б. жоқ органикалық өнімдерді қамтиды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда органикалық өнімдердің шектеулі ассортименті бар. Сонымен қатар, мұндай өнімдер белгілі бір аурулармен ауыратын адамдар тарапынан ғана сұранысқа ие (мысалы, қант диабеті, тамақ өнімдеріне аллергия, лактоза және т.б.). Көбінесе барлық органикалық өнімдер Республикалық маңызы бар ірі қалалардың (Астана, Алматы, Шымкент) базарларында сатылады, елдің (облыстың) қалған өңірлеріне органикалық өнім жеткізілмейді немесе шектеулі мөлшерде және ассортиментте болады (глутен ұны, тірі қышқыл-сүт өнімдері, тұтас дәнді дәнді дақылдар және т.б.).

Халықтың көпшілігі органикалық өнімдер туралы көбірек ақпарат алуға мүдделі. Сонымен қатар, көптеген адамдар «эко», «био», «органикалық» деп ажыратпайды және дәстүрлі (10-30%) шамалы баға айырмашылығымен органикалық өнімдерді сатып алуға дайын.

Қорытынды

«Аграрлық сектор үш негізгі бағытты біріктіреді: мал шаруашылығы, егіншілік және тыңайтқыштардың химиялық өндірісі, олар ауыл шаруашылығы саласының орнықты дамуының серпінділігі мен сапасын айқындайды және адамның өмір сүру сапасы, денсаулығы, ұзақ өмір сүруі, азық-түлік қауіпсіздігі соған байланысты болады. Қазіргі уақытта халықтың пайдалы тағамға деген қажеттілігі, химия өнеркәсібі, мал шаруашылығы және оның экологиялық салдары, атмосферадағы парниктік газдардың көбеюі және өнеркәсіптік өндірістердің оттегінің азаюы, климаттың өзгеруі мәселелері арасындағы қайшылықтар шиеленісуде» [26].

Қазақстан 2015 жылдан бастап Органикалық егіншілік тұжырымдамасының толыққанды қатысушысы болды. Дәл осы кезеңде біздің елімізде органикалық өнім өндіру туралы ҚР Заңы қабылданды (2015 жылғы 27 қарашадағы ҚР Заңы). Осылайша, органикалық өнім саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеу заңнамалық түрде бекітілді, өндірістің негізгі ережелері, шарттары мен рәсімдері анықталды [27].

Қазіргі уақытта Қазақстан негізінен өсімдік шаруашылығы сияқты органикалық өнім өндіру бағытымен айналысады. Соңғысы-дәнді дақылдар, майлы дақылдар және бұршақ дақылдары. Экспортқа бағдарланған өнімдерге бұршақ, қарақұмық, житняк, зығыр, ноқат, сұлы, күнбағыс, тары, соя, судан шөптері және т. б. Кіреді.

Алайда Қазақстандағы органикалық өнім нарығы бірқатар себептерге байланысты толық күшінде дамымайды:

1) халықтың теңгерімсіз диетасы. Атап айтқанда, халықтың теңдестірілген қоректік тағамға қарағанда негізінен ет өнімдерін тұтынуға мәдени тарихи бейімділігі;

2) органикалық өнімнің сапа стандарттарына қойылатын талаптар бөлігінде тауар өндірушілер мен тұтынушылардың хабардарлығының төмен деңгейі (префикстерді қолдану-био, -эко, -осындай атауларға сәйкестік рәсімін жүргізбестен табиғи өнім);

3) отандық ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін мемлекет тарапынан әлсіз қолдау, әлеуетті өткізу нарықтарына экспорттың болмауы;

4) қымбат бағамен және өндіріс сапасының жоғары стандарттарын сақтай отырып, жоғары бәсекеге қабілетті импорттық органикалық өнімнің болуы және т. Б.

Осыған байланысты Қазақстанға салауатты тамақтану мәдениеті бойынша, атап айтқанда органикалық өнімнің артықшылықтары мен ерекшеліктері туралы халықпен кәсіптік бағдар беру жұмысын жандандыру қажет. Сонымен қатар, ел ішінде сатуды жандандыру үшін қолда бар отандық органикалық өнімдер бойынша маркетингтік науқандарды дамыту қажет.

Сондай-ақ, Қазақстанның органикалық өнім нарығындағы әлеуетін одан әрі дамыту жөніндегі негізгі бағыттардың бірі IFOAM және SOROS жалпы қабылданған мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес ҚР органикалық ауыл шаруашылығы саласындағы заңнаманы үйлестіру және ратификациялау жөніндегі жұмысты жалғастыру болып табылады. Бұл Қазақстанға әлемдегі органикалық өнімдерді өткізудің негізгі нарықтарымен – АҚШ, Қытай, Еуропалық Одақпен ынтымақтастық бағытында алғашқы қадамдар жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, Қазақстанда осындай өнімнің әлемдік стандарттарына сәйкес органикалық өндірісті ұйымдастыру үшін үлкен алғышарттар бар. Органикалық ауыл шаруашылығы Қазақстанның әлемдік азық-түлік нарығындағы бәсекелестік артықшылықтарының бірі бола алады.

Мұндай мақсатты жүзеге асыру үшін заңнаманы нақты өзгертуден бастап, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін органикалық өндірістің артықшылықтарына оқытуға, сондай-ақ халқымыздың тамақтану мәдениетін өзгертуге дейінгі бірқатар негізгі міндеттерді шешуде кешенді жүйелі тәсіл қажет. Органикалық Ауыл шаруашылығын жүргізу жөніндегі кешенді саясатты әзірлеу сарқылатын ресурстар, жаһандық жылыну, энергия ресурстарының тапшылығы сияқты заманауи проблемаларды шешуге бағытталған және бүгінгі таңда объективті қажеттілік болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Nandi R. et al. Factors influencing consumers' willingness to pay for organic fruits and vegetables: Empirical evidence from a consumer survey in India //Journal of Food Products Marketing. – 2017. – Т. 23. – №. 4. – С. 430-451. <https://doi.org/10.1080/10454446.2015.1048018>

2. Nikolić A., Uzunović M., Spaho N. Lifestyle pattern underlying organic and traditional food consumption //British Food Journal. – 2014. – Т. 116. – №. 11. – С. 1748-1766. <http://dx.doi.org/10.1108/BFJ-02-2014-0085>

3. Food and Agriculture Organization of the United Nations et al. The State of Food Security and Nutrition in the World: 2022: Repurposing Food and Agricultural

Policies to Make Healthy Diets More Affordable. – FAO, 2022. <https://doi.org/10.4060/cc0639en>

4. Whittingham K. L. et al. The impact of the United Nations SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS on corporate sustainability reporting //BRQ Business Research Quarterly. – 2023. – Т. 26. – №. 1. – С. 45-61. Available: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/>

5. Organic agriculture in the countries of the Eurasian Economic Union: current state and prospects. *Eurasian Center for Food Security*. ECB. - 2020. Available: https://ecfs.msu.ru/images/publications/Organic_in_Eurasia.pdf (accessed 22.02.2023)

6. Shu Z. et al. Multiple Scenarios of Quality of Life Index Using Fuzzy Linguistic Quantifiers: The Case of 85 Countries in Numbeo //Mathematics. – 2022. – Т. 10. – №. 12. – С. 2091. <https://doi.org/10.3390/math10122091>

7. Dědeček R., Dudzich V. Exploring the limitations of GDP per capita as an indicator of economic development: a cross-country perspective //Review of Economic Perspectives. – 2022. – Т. 22. – №. 3. – С. 193-217. <https://doi.org/10.2478/revecp-2022-0009>

8. Овсянникова Т. Ю., Преображенская М. Н. Индексный подход к оценке качества жизни населения и уровня развития урбанизированных территорий //Вестник Томского государственного университета. Экономика. – 2014. – №. 1 (25). – С. 30-46. Available: <https://cyberleninka.ru/article/n/indeksnyy-podhod-k-otsenke-kachestva-zhizni-naseleniya-i-urovnya-razvitiya-urbanizirovannyh-territoriy/viewer>

9. Mie A. et al. Human health implications of organic food and organic agriculture: a comprehensive review //Environmental Health. – 2017. – Т. 16. – №. 1. – С. 1-22. <https://doi.org/10.1186/s12940-017-0315-4>

10. Кузьмина М. В., Ефимова Н. В., Зайкова З. А. Питание как фактор, влияющий на здоровье населения Иркутской области //Анализ риска здоровью. – 2013. – №. 3. – С. 48-54. Available: <https://cyberleninka.ru/article/n/pitanie-kak-faktor-vliyayuschiy-na-zdorovie-naseleniya-irkutskoy-oblasti>

11. Teng C. C., Wang Y. M. Decisional factors driving organic food consumption: Generation of consumer purchase intentions //British Food Journal. – 2015. – Т. 117. - №. 3. – С. 1066-1081. <https://doi.org/10.1108/BFJ-12-2013-0361>

12. Tleis M. et al. What drives organic food consumption in Lebanon? //International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing. – 2019. – Т. 24. – №. 4. – С. e1664. <https://doi.org/10.1002/nvsm.1664>

13. Rana J., Paul J. Consumer behavior and purchase intention for organic food: A review and research agenda //Journal of Retailing and Consumer Services. – 2017. – Т. 38. – С. 157-165. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jretconser.2017.06.004>

14. Amos C., Hansen J. C., King S. All-natural versus organic: are the labels equivalent in consumers' minds? //Journal of consumer marketing. – 2019. – Т. 36. – №. 4. – С. 516-526. <https://doi.org/10.1108/JCM-05-2018-2664>

15. Bettels J., Haase J., Wiedmann K. P. Shaping consumer perception: effects of vertical and horizontal packaging alignment //Journal of Consumer Marketing. – 2020. – Т.37. – №. 4. – С. 423–431 <https://doi.org/10.1108/JCM-05-2019-3231>

16. Ghazali E. et al. Health and cosmetics: Investigating consumers' values for buying organic personal care products //Journal of Retailing and Consumer Services. – 2017. – Т. 39. – С. 154-163. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2017.08.002>
17. Willer H. et al. The world of organic agriculture 2021-statistics and emerging trends. – 2021. Available: <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1150-organic-world-2021.pdf>
18. Willer H. et al. The world of organic agriculture 2022-statistics and emerging trends. – 2022. Available: <https://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2022/yearbook-2022-download-pdf.html>
19. Willer H. et al. The world of organic agriculture 2023-statistics and emerging trends. – 2023. Available: <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1254-organic-world-2023.pdf>
20. Quality of Life Index by Country. The crowdsourcing global database Numbeo. – 2022. Available: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2022 (accessed: 23.02.2023)
21. Тихомирова А. В. Государственная поддержка производства органической продукции в Российской Федерации //Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2021. – Т. 21. – №. 3. – С. 117-123. <https://doi.org/10.14529/law210317>
22. Тулегалиева А. Г., Бермагамбетова Г. Н., Ким С. В. Потери лет жизни вследствие преждевременной смертности в Казахстане. Методологические подходы к оценке отдельных служб здравоохранения //Клиническая медицина Казахстана. – 2012. – №. 1 (24). – С. 5-10. Available: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalnyy-indeks-konkurentosposobnosti-i-otsenka-sistemy-zdravoohraneniya-kazahstana/viewer>
23. Варганова М. Л., Безвербный В. А. Необходимость развития органического сельского хозяйства в Российской Федерации //Экономика, предпринимательство и право. – 2019. – Т. 9. – №. 4. – С. 311-322. <https://doi.org/10.18334/epp.9.4.41548>
24. Materials of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/8> (accessed 28.02.2025)
25. Асенова Б. К. Использование белковых и растительных компонентов при разработке мясорастительных полуфабрикатов функционального назначения //Вестник Университета Шакарима. Серия технические науки. – 2023. – №. 1 (5). – С. 17-20. Available: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_50236646_65135934.pdf
26. Чернов В. А. ПРИОРИТЕТЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ //Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент». – 2022. – №. 3. – С. 97-109. <https://doi.org/10.17586/2310-1172-2022-17-3-97-109>
27. The Law of the Republic of Kazakhstan dated November 27, 2015 No. 423-V «On the production of organic products» (with amendments and additions as of 10/28/2019). Available: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37002307 (Accessed 28.02.2023).

Information about the authors

* **Gaukhar T. Siximbayeva** – PhD candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Email: siximbayeva_g@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1430-4868>

Saule M. Akhtayeva – PhD candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: sauleahtaeva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6369-3690>

Kulshariya O. Shayakhmetova - doctor in economics, professor, Turan Astana University, Astana, Kazakhstan. Email: sharia_2005@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8677-1767>

Abilkhair A. Shynybayev - master, Turan Astana University, Astana, Kazakhstan. Email: abylkhayir@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3380-3445>

Авторлар туралы мәліметтер

***Сиксимбаева Г.Т.** – PhD докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. Email: siximbayeva_g@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1430-4868>

Ахтаева С.М. – PhD докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. Email: sauleahtaeva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6369-3690>

Шаяхметова К.О. - э. ф. д., профессор, Тұран университеті, Астана, Қазақстан. Email: sharia_2005@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8677-1767>

Шыныбаев Ә.А. - магистр, Тұран Астана университеті, Астана, Қазақстан. Email: abylkhayir@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3380-3445>

Сведения об авторах

* **Сиксимбаева Г.Т.** – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. Email: siximbayeva_g@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1430-4868>

Ахтаева С.М. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. Email: sauleahtaeva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6369-3690>

Шаяхметова К.О. - д.э.н., профессор, Университет Туран, Астана, Казахстан. Email: sharia_2005@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8677-1767>

Шыныбаев Ә.А. - м.э.н., Университет Туран, Астана, Казахстан. Email: abylkhayir@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3380-3445>

On the question of the relationship between budgeting and the management accounting system

Asan A. Satmurzaev^{1*}, Sanimkul Sh. Lapbaeva¹, Nazymgul Berdimurat², Nurgul S. Shmanova¹

¹ *Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan*

² *Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan*

Abstract

In modern conditions, especially when the crisis has engulfed all countries, the problems of budgeting, their application in the development of a particular subject are more relevant than ever. The lack of a budget leads to wrong decisions and, along with it, wrong management in the development strategy of a company. And mistakes in a crisis are costly for an economist. The relevance of using a detailed budget, and on the basis of it, the implementation of operational control, the implementation of planned activities is beyond doubt. The relevance of research on budgeting management accounting, reflecting the technology of strategy development, is beyond doubt. Changes in technology cause changes in management. All this requires changes in the formation of accounting and information systems. At the same time, the role of the accountant is changing, he is involved in the process of developing a development strategy and maintenance of the track facilities. Thus, the information system is being formed, which is so necessary for the implementation of goals and success in the implementation of the management strategy. Fundamentals of management accounting and budgeting usually involve building a cost management system in an enterprise. In order to optimize the costs of the enterprise, management cannot be reduced to a simple reduction. It is also necessary to take appropriate steps to achieve a certain level of income, profit, and, if necessary, take appropriate measures. On a business-wide scale, this explains cost management activities at the level of each department: cost centers, revenue centers, profit centers, and so on.

Keywords: management decisions, expenses, accounting policy, management reporting, management decisions, insurance, budgeting, management accounting, financial structure, mission of the enterprise

Бюджеттеу мен басқарушылық есеп жүйесінің өзара байланысы туралы мәселе бойынша

Сатмұрзаев А.А.^{1*}, Лапбаева С.Ш.¹, Бердімұрат Н.², Шманова Н.С.¹

¹Қайнар Академиясы, Алматы, Қазақстан

²Қазақ Ұлттық Аграрлық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін

Заманауи жағдайларда, әсіресе дағдарыс барлық елдерді шарпыған кезде, бюджеттеу мәселелерні яғни оларды белгілі бір пән ретінде дамытуда қолдану бұрынғыдан да өзекті. Бюджеттің болмауы қате шешімдер қабылдауға және онымен бірге компанияның даму стратегиясында қате менеджментке әкеледі. Ал дағдарыс кезіндегі қателіктер экономист үшін қымбатқа түседі. Егжей-тегжейлі бюджетті пайдаланудың және оның негізінде жедел бақылауды жүзеге асырудың, жоспарланған іс-шаралардың орындалуының өзектілігі күмән тудырмайды. Стратегияны әзірлеу технологиясын көрсететін бюджеттік басқару есебі бойынша зерттеулердің өзектілігі күмән тудырмайды. Технологиядағы өзгерістер менеджменттің өзгеруіне әкеледі. Мұның барлығы бухгалтерлік есеп пен ақпараттық жүйелерді қалыптастыруға өзгерістер енгізуді талап етеді. Сонымен бірге бухгалтердің рөлі өзгереді, ол даму стратегиясын әзірлеу және жол шаруашылығын күтіп ұстау процесіне қатысады. Осылайша, мақсаттарды жүзеге асыру және басқару стратегиясын жүзеге асыруда табысқа жету үшін өте қажет ақпараттық жүйе қалыптасуда. Басқару есебі мен бюджеттеу негіздері әдетте кәсіпорында шығындарды басқару жүйесін құруды қамтиды. Кәсіпорынның шығындарын оңтайландыру үшін басқаруды қарапайым қысқартуға дейін азайтуға болмайды. Сондай-ақ белгілі бір табысқа, пайдаға жету үшін тиісті қадамдар жасау, қажет болған жағдайда тиісті шараларды қолдану қажет. Іскерлік ауқымда бұл әрбір бөлім деңгейінде шығындарды басқару әрекеттерін түсіндіреді: шығындар орталықтары, кіріс орталықтары, пайда орталықтары және т.б.

Кілттік сөздері: Басқару шешімдері, шығындар, есеп саясаты, басқарушылық есеп беру, басқару шешімдері, сақтандыру, бюджеттеу, басқару есебі, қаржылық құрылым, кәсіпорынның міндеті

К вопросу о взаимосвязях бюджетирования и системы управленческого учета

Сатмурзаев А.А.^{1*}, Лапбаева С.Ш.¹, Бердимурат Н.², Шманова Н.С.¹

¹ Академия Кайнар, Алматы, Қазақстан

² Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Қазақстан

Аннотация

В современных условиях, особенно когда охват кризиса, по всей стране, проблемы составления бюджета, их применения при разработке того или иного

предмета актуальны как никогда. Поэтому отсутствие бюджета приводит к неправильным решениям и, вместе с тем, к неправильному управлению в стратегии развития компании. А ошибки во время кризиса дорого обходятся экономисту. Актуальность использования темы масштабного бюджета и на его основе осуществления оперативного контроля, выполнения запланированных мероприятий не вызывает сомнений, являются ценными для экономиста. Актуальность исследований заключается, в вопросах бюджетирования и управленческого учета, отражающих технологию разработки стратегии, не вызывает сомнений. И соответственно изменения в технологии приводят к изменениям в управлении. Все это требует общих изменений в формировании учетных и информационных систем. В связи с этим и меняется роль бухгалтера, он вовлечен в процесс разработки стратегии развития и обслуживания путевого хозяйства. В итоге, формируется информационная система, которая так необходима для реализации целей и успеха в реализации стратегии управления. Основы управленческого учета и бюджетирование обычно подразумевают построение системы управления затратами на предприятии. В целях оптимизации затрат предприятия нельзя свести управление к простому их сокращению. Необходимо также предпринимать соответствующие шаги к достижению определенного уровня дохода, прибыли, и, в случае необходимости, принимать соответствующие меры. В масштабе всего бизнеса этим объясняются действия в области управления затратами на уровне каждого подразделения: центров затрат, центров дохода, центров прибыли и т.д.

Ключевые слова: управленческие решения, расходы, учетная политика, управленческая отчетность, управленческие решения, страхование, бюджетирование, управленческий учет, финансовая структура, миссия предприятия

Introduction

Goal. In today's situation, the need for management accounting of any organization is extremely important for budgeting, planning, analysis, control and improvement of management work.

Moreover, the task of forming a market economy requires revision of many concepts of economic development in order to enter the international market from the perspective of international standards.

The goal of creating a management report is due to Kazakhstan's entry into the world market community and, accordingly, new requirements for the organization of the management report, which allow the management to obtain information necessary for making a certain decision.

In the conditions of the formation of a market economy, the improvement of managerial decisions or the adoption of more correct decisions depends on the special ethical standards of accountants, their professionalism, business qualifications, consciousness, conviction, responsibility, activity, focus, ability to defend their opinion or point of view, initiative, discipline.

And also, it depends on knowledge not only in the organization and accounting, but also on the technological features of production, where it works, because the tecfio production technology is interconnected with management accounting.

In this regard, in our opinion, management accountants have a great ethical responsibility associated with competence, professionalism, and confidentiality.

In the variety of managerial decisions made by the manager, a special role in the theoretical and methodological plan is played by the issues of assessing the effectiveness of managerial decisions, as well as management in general.

In this regard, the effectiveness of management decisions is most often evaluated at a qualitative level. As part of the qualitative indicators of the effectiveness of management decisions, the most important are the following: In this regard, the effectiveness of management decisions is most often evaluated at a qualitative level. As part of the qualitative indicators of the effectiveness of management decisions, the most important are the following:

- timeliness of decision-making;
- degree of scientific validity;
- use of progressive experience;
- cost and terms of implementation;
- the effectiveness of the leader;
- the degree of risk in the implementation of management decisions.

Under the economic efficiency of the adopted management decision, it is necessary to understand the commensuration of the costs associated with its development and execution, and the results obtained. This calculation of the effectiveness of decisions made requires a strict accounting of income and expenses. The calculation of the economic efficiency of a management decision can be carried out only on the basis of operational management information for the relevant period. Ensuring high economic efficiency of managerial decisions is not an easy task. However, the desire on the part of managers to maximize the effect must be constant. Efficiency in terms of the manager's work, his immediate duties and activities is determined by the effectiveness of the management process as a set of accepted and implemented management decisions.

Methodology

The emergence of management accounting in the early twentieth century. was called "accounting revolution" [1, p.405]. In the future, the development and improvement of accounting in the twentieth century. took place in the direction of constant strengthening of managerial functions and the adoption on its basis of operational tactical and strategic decisions both in the field of production management and in the field of financial management.

This trend in the development of accounting was manifested not only in the constant increase in the importance of accounting information for management, but also in the development of forms, methods for processing and using accounting data in management activities. Management accounting was a natural result of the evolution of accounting under the influence of the development and deepening of market processes, as an element of the practical activities of enterprises and organizations.

The essence of management accounting, its purpose is conveyed by the well-known formulation “information production for management” [1, p. 403]. But the concept of "management accounting" must be considered in a broader sense. Management accounting is not accounting in the narrow sense of the word, as a process of collecting, registering and summarizing information for management needs. This is most likely an enterprise management information system that integrates various subsystems and management methods and subordinates them to the achievement of a single goal.

Management accounting originated in the market economy of the West, therefore a significant contribution to the development of the theory and practice of management accounting was made by foreign scientists K. Alazar, G. Alterman, M. Berrada, C. Garrison, C. Drury, T. Johnson, D. Clark, R Kaplan, R. Mann, E. Mayer, F.G. Narbonne, G. Plautt, F. Rimailo, S. Separi, D.G. Siegel, D. Harris, D. Higgins, C. Horngren, B. Hook, P. Horvath, K. Shim, O. Schmalenbach, G. Emerson, R. Anthony and others.

The priority in the formation of the modern concept of management accounting belongs to American scientists. As Professor Ya.V. Sokolov: “Management accounting was created by engineers and technologists but got its modern form thanks to the work of the remarkable accountant Robert Anthony” [1, p. 402]. Another American scientist C.Horngren for the first time formulated the differences between management accounting and financial accounting, presenting them as two independent accounting accounting systems. Subsequently, the differences were expanded and supplemented in the publications of foreign and domestic scientists, but the comparison method used to understand the essence of management accounting remained [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Management accounting in the market economy of the West has gone through several stages in its formation and development. IN AND. Tkach and M.V. Weaver [9, p. 5] distinguish the following of them: 1) industrial accounting (late nineteenth century); 2) analytical accounting (before the Second World War); 3) management accounting (until 1953); 4) margin accounting (until 1975); 5) strategic accounting (since 1975)

The activities of industrial and analytical accounting were aimed at measuring the actual, historical cost of the resources expended, i.e. obtaining data from the previous year, which is difficult to use in management.

After the Second World War, management accounting activities are built on the elements of simplification, speed, efficiency and a constant focus on the final result through the analytical comparison of inputs and outputs. Related to this is the emergence of new accounting methods, such as "direct cost", marginal cost. New information systems went beyond purely accounting issues, since the new tasks of the macroeconomic environment, associated primarily with increased competition, required the use of new methods and techniques from related fields: mathematics, statistics, psychology.

For the modern stage of development of accounting in the West, in a broad sense, the process of integrating own accounting, control, analysis and management decision-making into a single enterprise management system, based primarily on the use of computer technology and oriented more and more towards the choice of strategic goals of the economic and financial development of the firm.

The concept of "management accounting" for domestic theory and practice is relatively new. But this does not mean that accounting information was not formed in the

centralized administrative economy, on the basis of which management decisions would be made.

In domestic theory and practice, the concept of "production accounting" was used, which historically is the predecessor of management accounting. Production accounting was designed to monitor mainly production costs, analyze the causes of overspending compared to previous periods, estimates or forecasts, and also identify possible savings reserves. It had to clearly and in detail reflect all the processes associated with the production and sale of products at the enterprise.

In the works of domestic scientists A.F. Aksenenko, I.A. Basmanova, P.S. Bezrukikh, T.F. Valueva, B.I. Valuev, F.P. Vasina, E.K. Gilde, M.Kh. Zhebrak, A.P. Zudilina, V.B. Ivashkevich, A.Sh. Margulis, S.S. Satubaldina, S.A. Stukov, V.F. Palia, V.I. Petrova, S.K. Tatura, A.D. Sheremeta, N.G. Chumachenko and others developed and described many of the elements included in the management accounting system. This is primarily accounting by cost type (in various groupings), accounting by cost centers and responsibility centers, by calculation objects, normative accounting, an on-farm calculation system, a system of analysis, planning and control, which were studied within the framework of the production accounting system.

In its development, production accounting in our country also went through several stages: 1) industrial analytical accounting (late 19th century - 1917); 2) the collapse of the old systems and forms of accounting and attempts to create new accounting meters (1918 - 1923); 3) new economic policy, return to analytical forms of accounting (1923 - 1929); 4) the development of the principles of cost accounting, the emergence of regulatory accounting (1930-1953); 5) development of cost accounting, attempts to introduce a normative method of cost accounting in industry (1953-1970); 6) mass transition to standard accounting (early 80s); 7) improvement of production accounting (1984 - early 90s).

Results

In market conditions of management, the system of production accounting in its traditional form turned out to be of little use. Therefore, since the mid-1990s and to the present time, a management accounting system (or rather, its individual elements) is being introduced at domestic enterprises as the most consistent with the requirements of a market economy.

The formation of domestic management accounting provides for two options: either consistent, progressive movement and "copying" the Western version, or it is necessary to make a qualitative leap in creating a management accounting system that is adequate to the requirements of a modern market economy, taking into account the experience, features and richest potential of the domestic accounting and analytical school, creatively processing the knowledge accumulated by world theory and practice.

Moreover, by the 80s. "The euphoria associated with the birth of management accounting has passed and its shortcomings have become apparent" [1, p.405]. Based on the research of American scientists T. Johnson and R. Kaplan, prof. I'M IN. Sokolov cites some of them, including: "... most of the operational information used by administrators to monitor and evaluate their activities is formed outside the official management

accounting system; management accounting data is used not so much for management as for harmonization with financial accounting data, and according to these data they are refined and corrected ..." [1, p. 405 - 406].

In addition, J. Grayson and K. O'Dell in their book "American Management at the Threshold of the 21st Century" write that "most accounting systems were created at a time when labor-intensive production prevailed. Now they have turned out to be ill-adapted to capital-intensive, flexible industries, quick decisions, a greater role for the person and the growth of the service sector" [10, p. 187]. Analyzing the systems of financial and management accounting, they distinguish two types of problems: "the first ones are related to the accounting system itself, the second - to how they are used" [10, p. 188].

When forming a domestic management accounting system, it is necessary to take into account the negative aspects of the functioning of accounting in the West and the experience of modern highly profitable companies, such as, for example, Hewlett-Packard, which has introduced an accounting system called Activity Based Costing (ABC) [4], which takes into account the specifics of flexible automated production. At the same time, it is also necessary to rely on the created production accounting base, since, unlike financial accounting, which represents standard and universal accounting and analysis schemes, management accounting is focused on specific targets of a particular enterprise in a particular economic situation.

In the conditions of market relations, there is an objective integration of accounting and management methods into a single system of management accounting, aimed primarily at choosing effective ways for the functioning and development of an enterprise, in contrast to a centrally controlled economy, which was based on a costly management mechanism and any applied accounting and analytical systems turned out to be inefficient, including production accounting systems.

In our opinion, the management accounting system of an enterprise can be represented as a classic cybernetic system that combines a variety of statistical elements and their dynamic interaction, continuous development and improvement.

As you know, the external manifestation of any system is carried out through functions. The functions of the management accounting system are determined by its goals and objectives. The following functions can be distinguished: predictive, managerial, accounting, control and analytical, stimulating, communicative.

Prognostic (planning) and management functions stem from the main task of management accounting: providing information to the management of the enterprise of effective strategic and tactical decisions.

The accounting (information) function is associated with an equally important task: the formation of information on costs and results for certain types of products (goods and services), areas of activity for assessing inventories, decision-making, control and regulation.

The control and analytical function is connected with another task: determination of deviations and analysis of cost and cost, regulation of investments, know-how, market prices, identification and analysis of results by business segments. At present, along with traditional, internal activities (cost carriers, responsibility centers, cost centers), the

segment of activity is external, such as types and classes of buyers, distribution channels, geographical areas of sale, product needs, i.e. marketing objects.

Incentive distribution function with another management accounting challenge: Significant improvement in management efficiency – achieving the highest possible result with the involvement of costs. The incentive is the standards (norms, norms) of costs developed for frequent types of products and frequent types of activities, the achievement of which is an incentive for all employees of the enterprise.

One of the most important tasks of management accounting is the creation of an effective mechanism for the formation of internal (transfer) prices, the interaction of all structural divisions and functional services, the development of information that serves as an effective communication tool between employees of the enterprise, between hierarchical levels and links of the management system. This is the communicative function of management accounting.

The concept of management accounting as a system provides for the presence, in addition to the functional one, of an elemental component, which are based on certain principles:

1. The basic principle of management accounting is causality, which means that all types of costs in management accounting are grouped in such a way that the dependence of the amount of expenses on certain decisions or developments is clearly visible, and thus it is possible to apply effective management decisions costs.

2. The constant focus of accounting on achieving the final result through a systematic comparison of "costs - results" for all areas of activity and types of products, for any structural divisions and for the whole enterprise.

3. Flexible nature, individual organization, adaptability to a particular enterprise.

4. Data integration of forecasting, planning, rationing, factual information and analysis.

5. Separate allocation of management accounting.

For management accounting, the main backbone elements are: objects, methods and organizational forms.

The objects of study and research in management accounting include costs, results, transfer prices, which are studied in relation to cost carriers or analysis centers.

Another elemental group of the management accounting system - methods - is conditionally divided into three groups: forecasting and analysis, accounting, calculation.

The methods of forecasting and analysis include: common forecasting methods, specific methods of management accounting (budget method, "standard-cost"), as well as mathematical, statistical methods, methods of economic analysis.

To account for costs, well-known methods of financial accounting (double entry, accounts, estimates, etc.) are used, as well as specific methods of management accounting (full, incomplete, standard, marginal, discounted cost, etc.). Unlike financial accounting, which calculates the only generalized indicator of the resources expended - the cost of all manufactured (sold) products, in management accounting for different purposes and tasks, different costs and different costs are calculated, which correspond to their accounting and calculation methods. Calculation methods that allow you to calculate the cost of a unit of production (services), as well as cost accounting methods, can be systematized by highlighting certain criteria. For example: the time of occurrence of costs

(actual, standard cost), the completeness of the inclusion of costs (full, partial cost), the object of calculation (finished products, operations, processes, functions), due to the organization of production and the type of calculation units.

A schematic representation of the management accounting system through these elements is shown in figure 1.

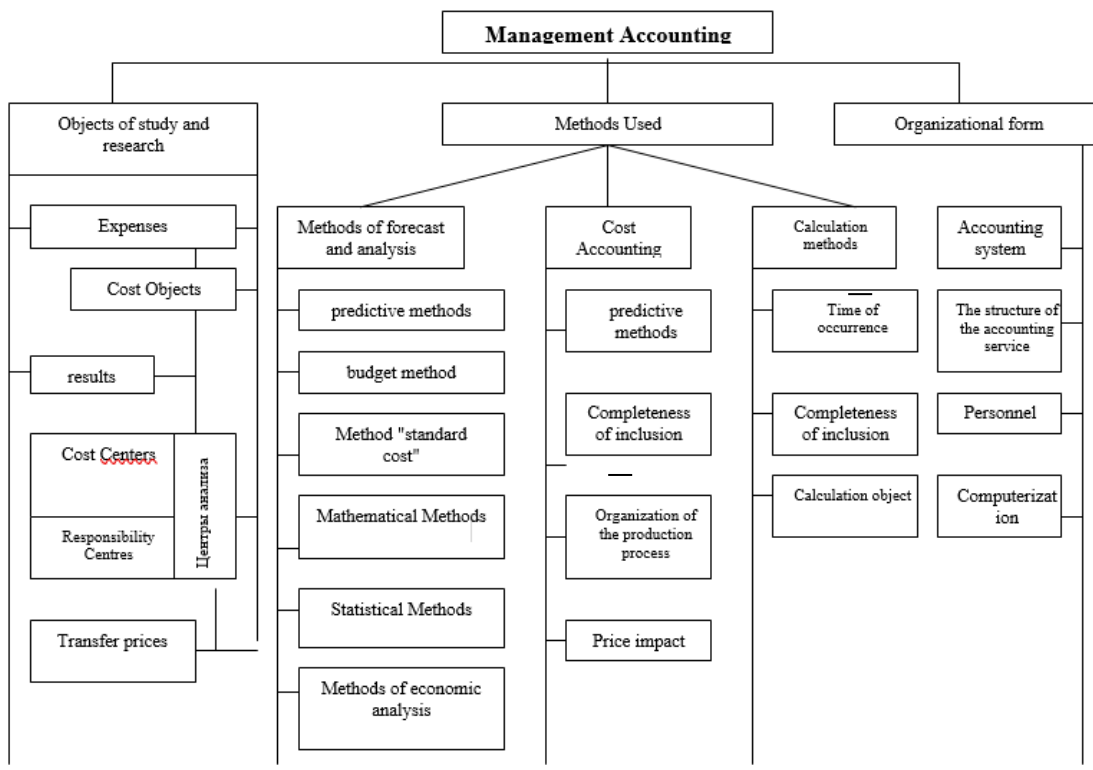

Figure 1 - Management accounting system

Note - compiled by authors

The third element group - the organizational form is one of the important components of any management accounting system, closing the system circuit with practical implementation. The form of organization includes the accounting system, staffing, the organizational structure of the accounting service, the computer tools used. At the heart of the organizational form is the accounting system.

In this regard, two forms of management accounting are distinguished: integrated (financial and management accounting are combined into a single system) and autonomous, in which the management accounting system is closed in relation to the financial accounting system.

The term "budgeting" for domestic accounting theory and practice is new, and, despite its frequent mention in the economic literature, the essence of this concept has not been fully explored. Historical roots have not been studied, it has not been determined

what its novelty is (indeed, it is something new or was (is) an analogue in domestic accounting and analytical practice), whether it is advisable to use it in domestic management accounting.

“Budgeting”, widely used in the market economy of the West, can be generally represented as an information system for intra-company, corporate management of the financial and economic activities of an enterprise based on the functioning of responsibility centers with the help of certain financial instruments called budgets. Here information is formed, on the basis of which management decisions are made on the effective operation of not only the enterprise as a whole, but also of all its structural divisions and economic units, the activities of managers of all hierarchical levels are evaluated, and the rational use of material, labor, financial and investment resources is ensured.

The essence of budgeting is that, based on strategic and tactical goals, the organization's activities are planned, which are embodied in specific budget indicators aimed at fulfilling certain corporate tasks and whose data are identified by accounting tools. Budgets are developed for responsibility centers, which are the structural divisions of the organization under certain conditions. In the course of activity and after the completion of the reporting periods, control is carried out, in which the actual data are compared with the planned ones, deviations are identified, their causes are analyzed and appropriate management decisions are made. Accounting for normative and actual indicators for the budget, as well as deviations, is carried out on special accounts of management accounting.

Some domestic experts identify the budget with a plan or estimate, and budgeting with the planning process. This is not entirely true, as planning is only part of budgeting. In this sense, a more appropriate term is used - budget planning. Budgeting, in our opinion, is the control, accounting and analysis of the costs and results of the organization's activities in the context of responsibility centers using a financial instrument - budgets. Therefore, budgeting is, first of all, an information system that integrates the processes of planning, control and analysis into a single system, since planning without control is meaningless, accounting that is not used for control is pointless, and control that is not based on planned and documented data is pointless. Schematically, this system is shown in figure 2.

The main constituent elements of the system: objects, methods used and organizational forms.

The purpose of the formation of the subsystem is to ensure the effectiveness of the organization's activities through the effective functioning of all structural units, which become centers of responsibility. The main task that is solved in the budgeting system is to provide information to management about the activities of responsibility centers and the entire enterprise as a whole through the mechanism of budget execution. Functions, as an external form of manifestation of the properties of the budgeting system, follow from the goals and objectives of the system: predictive (planning), managerial, control and analytical, stimulating, communicative. The essence of each function is revealed in subsequent chapters of the work.

Considering budgeting in this vein, a conclusion suggests itself about the mechanism of its relationship with the management accounting system. In our opinion,

the relationship is clear. The selected elements of the management accounting system, in our opinion, can form separate subsystems of a modular type, which are based on either methods or objects.

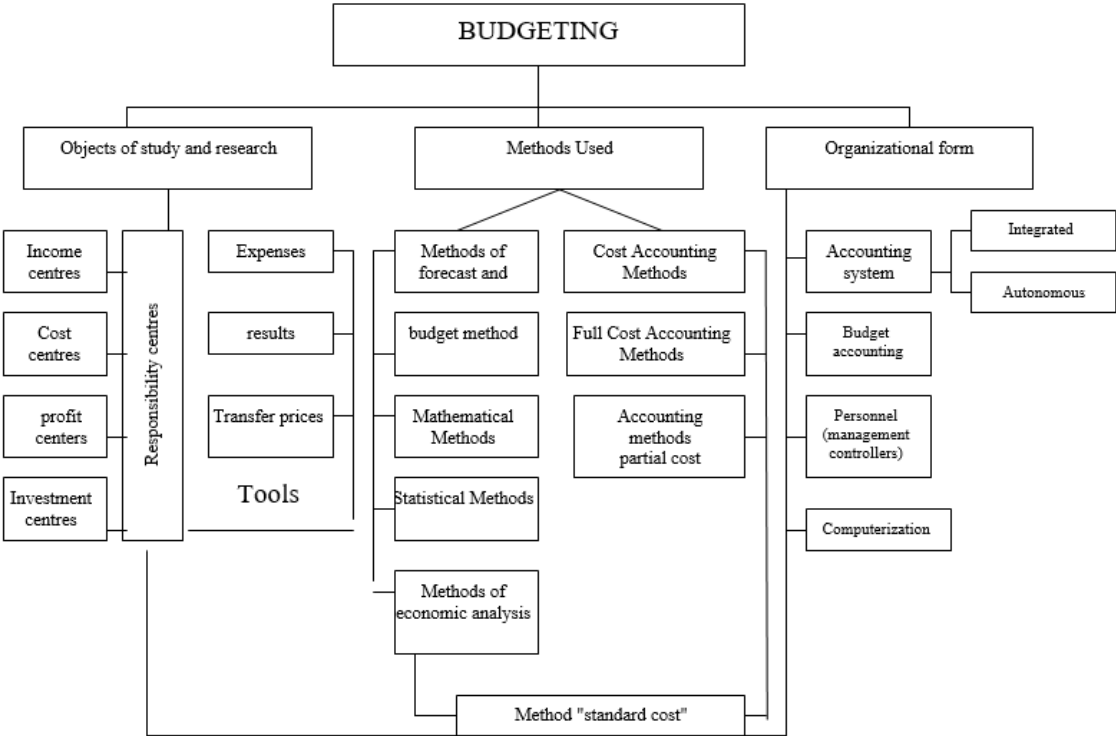

Figure 2 - Budgeting systems

Note - compiled by authors

Thus, costs form a subsystem of production accounting - the simplest form of management accounting. Cost carriers are at the heart of the analytical management accounting subsystem, where cost estimates are calculated for making management decisions. Methods "direct cost" and "standard cost" form the corresponding subsystems of "direct costing" and "standard costing", responsibility centers are the main components of budgeting. The organizational form, including, first of all, the system of accounts and methods of generating accounting information, is an integral part of any subsystem and ultimately determines the mechanism for its functioning and connection with the overall management accounting system.

The modular principle of the management accounting system means, on the one hand, the possibility of independent use of one subsystem from the other, on the other hand, the impossibility of the module functioning outside the management accounting system and its basic principles.

One of such elemental, modular subsystems of management accounting is budgeting.

The objects of study in this system include responsibility centers, among which are income centers, cost centers, profit centers and investment centers. The necessary tools for studying the effectiveness of their activities are the costs, results, transfer prices reflected in the budgets.

The methods used in budgeting are divided into methods of forecasting and analysis (budget method, mathematical, statistical methods, methods of economic analysis, "standard-cost"), as well as cost accounting methods (methods of full and partial cost, "standard-cost").

Conclusions

The functioning of the budgeting system is organizationally ensured, first of all, by the accounting system, which has its own characteristics in international and domestic accounting practice: autonomous and integrated. The necessary organizational components of the system that ensure the dynamic interaction of its elements are also personnel (management controllers - specialists in management control and budgeting), budget accounting and computerization of the accounting process.

Thus, comparing the two systems of management accounting and budgeting, one can see their relationship: budgeting acts as part of the management accounting system. This is clearly seen in Fig. 1 and fig. 2. Therefore, in order to understand the essence of budgeting, it is advisable to consider it as a subsystem of management accounting, as a certain independent module, the main object of study and research of which are responsibility centers. By its construction, it is also a system that has an object-methodical, organizational and practical component of its functioning.

When introducing a budgeting system into domestic business practice, there may be a fear that this system is a product of Western market theory and practice, and with the mechanical use of someone else's experience, the expected effect may not be obtained. This does not apply to budgeting.

Budgeting is a universal management accounting system. It can be used at enterprises of various industries, any organizational and legal forms and sizes.

Currently, it is increasingly being introduced into domestic management practice, as evidenced by the increasing demand for budgeting consulting firms. It should be borne in mind that there are no accurate data on enterprises using the budgeting system as a mechanism for intra-company management due to the secrecy and confidentiality of management accounting information.

All effective information systems of internal management used by the enterprise are a kind of "know-how" in the market of intellectual products, therefore, enterprises, as a rule, do not disclose them. The process of introducing management accounting in general and its individual elements is a complex and lengthy process that requires competence, patience, perseverance and many other similar personal qualities from those who implement it. According to foreign experts, "management accounting has not been successfully implemented in Western firms in all cases. However, with careful planning and analysis, most firms have been able to set up the system in a step-by-step manner. The key lies in the manner in which the system is put into operation, especially in the very early stages of this process. Even those good organizations that have a fairly smart

management team will probably reach an effective level of performance in about 2-3 years, at which they will receive about 80% of all the benefits that management accounting can provide”.

The existing experience and the richest potential of the accounting and analytical school, as well as the existing economic and organizational prerequisites, create a real opportunity for the formation of a “new accounting architecture” and its introduction into the accounting and economic mechanism of the enterprise.

References

1. Sokolov Ya.V. Accounting: from the origins to the present day: Textbook for universities. — M.: Audit, UNITY. — 1996. — P. 638.
2. Vakhrushina M.A. Accounting management accounting. - Moscow: CJSC "FinStatInform". – 1999. – P. 329.
3. Ivashkevich V.B. Management Accounting in the enterprise information system // Accounting. – 1999. – T. 8. – №. 4. – P. 99-102.
4. Karpova, T. P. Management Accounting: Textbook for Universities. Moscow: Audit. UNITY. – 1998. – P. 350.
5. Nikolaeva O.E., Shishkova T.V. Management Accounting. – Moscow: URSS, 1997. - 368p.
6. Management Accounting / Ed. HELL. Sheremet. – Moscow: FBK – PRESS. –1999. – P. 417. (in Russ.)
7. Tkach V. I., Tkach M. V. Managerial accounting: international experience - Moscow: Finance and Statistics, 1994 - 296 p. (in Russ.)
8. George G. K. American management on the threshold of the XXI century. To. Grayson. O'dell // Textbook. Economics. – 1991. – P. 319. (in Russ.)
9. Drury K. Introduction to management and production accounting: Per. from English. / Ed. S.A. Tabalina. - Moscow: Audit UNITI. – 1997. – P. 560. (in Russ.)
10. Paliy V. F. Managerial accounting/edited by V. Paliya and R. Vander Vila - Moscpw: INFRA-M. – 1997. – P. 435. (in Russ.)
11. Druri, K. Introduction to the administrative and productive accounting. Textbook for Institutions of Higher Education. - Moscow: Audit. UNITY, 1998. - 774p.
12. Satubaldin, S. S. Production accounting in the industrial products of the USSR and the USA (comparative research). Abstract of the dissertation for the degree of doctor of economic sciences, Moscow. – 1980. (in Russ.)
13. Tomchuk O. et al. Environmental activities of agricultural enterprises: Accounting and analytical support //Economic annals-XXI. – 2018. – T. 169. – Volume. 1-2. – 77-83 p. <https://doi.org/10.21003/ea.V169-15>
14. Stratan A., Manole T. Costs: key element of financial control // Economic Annals-XXI. – 2018. – T. 173. – Volume. 9-10. – 49-54 p. <https://doi.org/10.21003/ea.V173-08>
15. Vallišová L., Černá M., Hinke J. Implementation of sustainability aspects in the financial reporting system: an environmental accounting standard // Economic Annals-XXI. – 2018. – T. 173. Volume 9-10. – 55-59 p. <https://doi.org/10.21003/ea.V173-09>

Information about the authors

* **Asan A. Satmurzaev** – Doctor of Economics, Professor, Kainar Academy, Almaty Kazakhstan. Email: ncasan@mail.ru

Sanimkul Sh. Lapbaeva - Ph.D, Associate Professor, Kainar Academy, Almaty Kazakhstan. Email: sanim80@mail.ru

Nazymgul Berdimurat - PhD, Associate Professor, Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan, Email: nazimgul76@mail.ru

Nurgul S. Shmanova - m.e.s., Senior Lecturer, Kainar Academy, Almaty. Kazakhstan. Email: nurka_20_10@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

* **Сатмурзаев А.А.** – э.ғ.д., профессор, Қайнар академиясы, Алматы, Қазақстан. Email: ncasan@mail.ru

Лапбаева С.Ш. - э.ғ.к., доцент, Қайнар академиясы, Алматы, Қазақстан. Email: sanim80@mail.ru.

Бердімұрат Н. – PhD, қауымдастырылған. проф., Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан. Email: nazimgul76@mail.ru

Шманова Н.С. – э.ғ.м., аға оқытушы, Қайнар академиясы, Алматы, Қазақстан. Email: nurka_20_10@mail.ru

Сведения об авторах

* **Сатмурзаев А.А.** – д.э.н., профессор, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. Email: ncasan@mail.ru.

Лапбаева С.Ш. - к.э.н., ассоциированный профессор, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. Email: sanim80@mail.ru

Бердимурат Н. - PhD, ассоц. проф., Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Казахстан. Email: nazimgul76@mail.ru

Шманова Н.С. - м.э.н, старший преподаватель, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. Email: nurka_20_10@mail.ru

Problems of the development of the national innovation system of Kazakhstan and increasing its competitiveness

Sholpan R. Abzhalelova¹, Urkhiya S. Yernazarova^{1*}, Anoir D. Chelekbay¹

¹ Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan

Abstract

The national innovation system is the most important factor in achieving the competitive advantages of innovative business, provides access to the necessary resources, including financial ones, the need for which is most acute in the implementation of innovative projects. The article examines the functioning of the national innovation system, where the importance of innovation in the activities of modern enterprises is determined. The study analyzes the structure of the NIS, its functioning, and determines the activity of regional forms of the innovation system. The characteristic of the Institute for the development of methods of financing innovative developments is given. The role of ministries in financing R&D vertically and the National Agency for Technological Development and the DAMU Foundation vertically is established. They provide significant support to the development of the innovation system and increase the innovation activity of domestic enterprises. NIS infrastructure and development institutions generate and transform scientific knowledge into new technologies, products, services, as well as ensure their commercialization. The article notes that one of the main directions of state policy in the field of scientific, technical and innovative activities is the creation of specialized subjects of an innovative nature, such as technoparks, technological business incubators, technopolises, high-tech companies. The article also shows the characteristic disadvantages that are unfavorable for the development of innovation: the underdevelopment of links between university science and industry, the disconnection of the banking sector from lending to innovative processes, low innovation activity of private capital. Research methodology. The methodology is based on a comparative analysis, using the method of systematization, the method of statistical and economic analysis and synthesis, observation and collection of facts to determine the most effective ways to improve the competitiveness of the national innovation system. Based on the foregoing, we believe that business structures, sources of financing and government support directly affect the innovative development of the economy.

Keywords: national innovation system, free economic zones, research and development, innovative entrepreneurship, innovative technologies, commercialization

Қазақстанның ұлттық инновациялық жүйесін дамыту және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселелері

Абжалелова Ш.Р.¹, Ерназарова У.С.^{1*}, Челекбай А.Д.¹

¹Қайнар Академиясы, Алматы, Қазақстан

Түйін

Ұлттық инновациялық жүйе инновациялық бизнестің бәсекелестік артықшылықтарына қол жеткізудің ең маңызды факторы болып табылады, ол қажетті ресурстарға, соның ішінде инновациялық жобаларды іске асыру кезінде аса өткір болып табылатын қаржылық ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Мақалада қазіргі заманғы кәсіпорындардың қызметінде инновацияның маңыздылығын анықтайтын ұлттық инновациялық жүйенің (ҰИЖ) жұмыс істеуі қарастырылады. Зерттеу барысында ҰИЖ құрылымы, оның жұмыс істеуі талданды, инновациялық жүйенің аймақтық нысандарының белсенділігі анықталды. Даму институтының инновациялық әзірлемелерді қаржыландыру әдістерінің сипаттамасы берілген. Министрліктердің ҒЗТҚЖ-ны қаржыландырудағы рөлі вертикальды және Технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттік мен ДАМУ қоры – тігінен белгіленді. Олар инновациялық жүйені дамытуға және отандық кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін арттыруға айтарлықтай қолдау көрсетеді. ҰИЖ инфрақұрылымы мен даму институттары ғылыми білімді жаңа технологияларға, өнімдерге, қызметтерге генерациялауды және түрлендіруді жүзеге асырады, сондай-ақ олардың коммерциялануын қамтамасыз етеді. Мақалада ғылыми-техникалық және инновациялық қызмет саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі технопарктер, технологиялық бизнес-инкубаторлар, технополистер, жоғары технологиялық компаниялар сияқты мамандандырылған инновациялық субъектілерді құру болып табылатыны атап өтілген. Мақалада инновацияның дамуына қолайсыз сипаттағы кемшіліктер де көрсетілген: университет ғылымы мен өндіріс арасындағы байланыстардың дамымауы, банк секторының инновациялық үдерістерді несиелеуден ажыратылуы, жеке капиталдың инновациялық белсенділігінің төмендігі. Зерттеу әдістемесі. Әдістеме ұлттық инновациялық жүйенің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың тиімді жолдарын анықтау үшін жүйелеу әдісін, статистикалық-экономикалық талдау және синтездеу, бақылау және фактілерді жинау әдісін пайдалана отырып, салыстырмалы талдауға негізделген. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бизнес құрылымдары, қаржыландыру көздері және мемлекеттік қолдау экономиканың инновациялық дамуына тікелей әсер етеді деп есептейміз.

Кілттік сөздері: ұлттық инновациялық жүйе, еркін экономикалық аймақтар, зерттеулер мен әзірлемелер, инновациялық кәсіпкерлік, инновациялық технологиялар, коммерцияландыру

Проблемы развития национальной инновационной системы Казахстана и повышение ее конкурентоспособности

Абжалелова Ш.Р.¹, Ерназарова У.С.^{1*}, Челекбай А.Д.¹

¹ Академия Кайнар, Алматы, Казахстан

Аннотация

Национальная инновационная система является важнейшим фактором достижения конкурентных преимуществ инновационного бизнеса, обеспечивает доступ к необходимым ресурсам, в том числе финансовым, потребность в которых наиболее остро проявляется при реализации инновационных проектов. В статье рассматривается функционирование национальной инновационной системы, где определяется значение инноваций в деятельности современных предприятий. В исследовании проанализированы структура НИС, её функционирование, определена активность региональных форм инновационной системы. Дана характеристика институтом развития методов финансирования инновационных разработок. Установлена роль министерств в финансировании НИОКР по вертикали и Национального агентства по технологическому развитию и фонда «ДАМУ» - по вертикали. Они оказывают значительную поддержку развитию инновационной системы и повышению инновационной активности отечественных предприятий. Инфраструктура НИС и институты развития осуществляют генерацию и трансформацию научных знаний в новые технологии, продукты, услуги, а также обеспечивают их коммерциализацию. В статье отмечается, что одной из основных направлений государственной политики в сфере научно-технической и инновационной деятельности является создание специализированных субъектов инновационного характера, таких как технопарки, технологические бизнес-инкубаторы, технополисы, высокотехнологические компании. В статье также показываются характерные недостатки, неблагоприятные для развития инновации: неразвитость связей между вузовской наукой и промышленностью, отключенность банковского сектора от кредитования инновационных процессов, низкая инновационная активность частного капитала. Методология исследования. Методология основана на сравнительном анализе, с использованием метода систематизации, метода статистического и экономического анализа и синтеза, наблюдения и сбора фактов для определения наиболее эффективных способов позволяющих повысить конкурентоспособность национальной инновационной системы. Исходя из вышесказанного полагаем, что на инновационное развитие экономики прямым образом воздействуют бизнес-структуры, источники финансирования и государственная поддержка.

Ключевые слова: национальная инновационная система, свободные экономические зоны, научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, инновационное предпринимательства, инновационные технологии, коммерциализация

Introduction

The essence of the national innovation system can be formulated as follows: it is a certain set of various public and private institutions that contribute to the creation and development of new technologies within a particular country, individually or through interaction. The content of the NIS is based on the development, accumulation and transfer of new scientific knowledge in order to create competitive products and services.

NIS unites the potential of the state, organizations of the scientific, technical and educational spheres, and the business sector in order to implement the results of innovative activities. The implementation of innovative projects is risky and requires NIS to attract significant material and financial resources.

Enterprises need an innovative system that helps to increase the efficiency of innovative developments and their commercialization. The innovative development of the economy forms an effective national innovation system (NIS). Forms and mechanisms of NIS characterize the interaction of the whole complex of economic, social, political, organizational and other factors.

The state, which initiates specific tasks in the program documents in achieving innovative development, forms support for creative entrepreneurship, which includes innovative mechanisms. The national innovation system includes four main elements - scientific potential, innovative entrepreneurship, innovative and financial infrastructure. Innovative technologies originate from research and development activities.

The relevance of the research topic lies in the fact that in modern conditions it is only possible to increase the efficiency of the economy with the use of innovative technologies and innovative products. Only innovative activity can ensure the country's competitiveness in the world market. The national innovation system facilitates the development of the innovation economy. It provides developments in fundamental and applied research and commercialization of their results. NIS also has an impact on the financing of developments and their implementation in production.

Literature review

The purpose of this review is to clarify the principles used and methods of development of the national innovation system.

The results of the literature review showed that these problems of the country's innovative development are completely insufficiently developed and are very poorly covered, including in regulatory literature. The proposed methods are mainly aimed at using the available reserves.

Domestic and foreign literature widely covers issues related to the activities of innovation systems. The information base of this work was compiled by the following studies: Vasina V.A., Mindelli L. E., Ivanova N., Beksultanova D.E., Ibragimova N.V., Sultanova D. Sh. and others. The relevance of the topic and the surge of interest in innovative development caused by the growth of competition and the widespread development of competition are also evidenced by the works of Beksultanov D.E., Ibragimov N.V., Sultanova D.Sh.

The Kazakhstani scientist F. Dnishev, noting that the national innovation system is a set of not only economic entities, but also the relations between them, pays special attention to the institutional aspects of its formation [1]. In his opinion, the NIS concept focuses on the institutional context of innovation, on the relationship of organizations with each other as elements of a collective system for the creation and use of knowledge and their interactions with economic and, in general, public institutions. It is concluded that the importance of the institutional conditions for innovation activity in Kazakhstan still needs to be underestimated.

The use of own funds in developing and implementing an innovative project provides maximum freedom in making managerial decisions. The implementation of innovative projects proves the effectiveness of the use of debt and equity instruments [2].

In order to develop high-tech industries in the domestic industry, in 2004, the Program for the Formation and Development of the National Innovation System of the Republic of Kazakhstan for 2005-2015 and 2018 was adopted. The concept of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2022-2025. The purpose of the Program and the Concept is to form an innovative system of an open type that ensures the creation of a competitive end product based on the use of domestic and foreign scientific potential [3].

State funding from the state budgets of various levels is directed to innovative activities of priority importance. At the same time, Kazakhstan is facing several problems related to the reduction of state financial support for the commercialization of R&D results, and the transfer of innovations and technologies [4]. There needs to be more management on the part of state bodies responsible for managing policy instruments in the field of innovative development aimed at supporting the country's competitiveness.

According to Santo B., innovation is a means of economic development. Innovation is such a social - technical - economic process that, through the practical use of ideas and inventions, leads to the creation of products and technologies that are best in their properties, and if it is oriented towards economic benefits, profit, the emergence of innovation on the market can lead to additional income [5].

P.F. Drucker noted that innovation is a unique tool for entrepreneurs, a means by which they use change as a chance to implement a new kind of business or service [6].

The funds allocated to innovation are manifested in specific forms of investment. The main sources of investment in innovation are the company's own funds, state financing, equity financing, bank loans, venture financing, leasing, forfeiting, franchising, mixed financing.

In addition, various funds are functioning, the priority tasks of which are financing and support of innovative projects, for example, the National Innovation Fund, Development Bank of Kazakhstan, Investment Fund, Damu Fund, Venture Fund, Science Fund, State Corporation for Export Credit and Investment Insurance.

Thus, the study examines the problems of transition to an innovative development path, defines the conditions and sources of financing for innovation, and justifies the need to switch to a multi-channel source of funding for creative projects.

Results

The innovative development of the economy forms an effective national innovation system (NIS). The forms and mechanisms of NIS characterize the interaction of the whole complex of economic, social, political, organizational, and other factors.

In our country, the process of formation of a national innovation system by the state is underway. This is a reasonable state policy, since until now the formation of all the basic attributes of a modern market system is carried out mainly by state authorities.

The national innovation system includes four main elements - scientific potential, innovative entrepreneurship, and innovative and financial infrastructure. Innovative technologies originate from research and development activities.

The national innovation system is a subsystem of the national economic system. It is a set of interrelated subjects of the innovation infrastructure and institutions of financial, legal, and social aspects. They purposefully carry out the generation and transformation of scientific knowledge into new technologies, products, and services, as well as their commercialization.

The main principles of the NIS's functioning are:

- endowing with an innovative function of all subjects of scientific and innovative activities;

- purposeful and optimal application of the most economical resource use methods;

- mutual consistency of the action of all structures of the system;

- evolutionary development through the development of a phased strategies;

- a corporation of small enterprises with large ones;

- balance of scientific and innovative structures according to the degree concentration, combination and specialization.

The national innovation system includes such economic agents as enterprises, scientific organizations, universities, foundations, investors, and so on, the NIS creates, stores and transfers knowledge, experience and skills that are necessary to generate new technologies, new types of products, new types of equipment.

The NIS of Kazakhstan was formed under the influence of both objective (availability of natural resources) and subjective factors: the presence of research institutes, labor resources. The most important factor in the formation of NIS is human capital. The presence of this factor depends on the financial support of the state and the development of private business.

NIS has certain structures; institutional relations and unites the potential of the state, organizations of the scientific, technical and educational spheres, the business sector, the financial and credit sphere in order to implement the results of innovative activities in the market of high-tech products.

The purpose of the NIS is:

- stimulating the creation, improvement and dissemination new technologies;

- creation, storage and transfer of knowledge, skills, certain new technologies;

- ensuring economic development and growth of the quality of life on the basis of innovation through the generation, dissemination and practical application of innovations;

- production and commercialization of scientific knowledge and technologies across national borders, ensuring innovation processes;
- creation and sale of innovative products and implementation activities within the framework of government policy.

Achieving the goal depends on the level, and development of economic entities and NIS entities, their interactions, and cooperation in the implementation of innovative activities. To achieve the goal it is necessary to implement the following tasks:

- develop a strategy for state innovation policy;
- create a legislative and regulatory support base innovation activities at the state level and stimulating it at the private level;
- organize public and private financial and economic ensuring research and its implementation, the attraction of innovations and their concentration in priority areas;
- ensure the priority of science in innovation and development;
- expand and develop networks of organizations serving technical and technological and scientific transfer and commercialization;
- increase the economic activity of the subjects of innovation activities.

NIS consists of material, technical and technological, information, financial and economic, organizational, personnel and legal structures.

Therefore, depending on the functions they perform, it is possible to subdivide the composition of the structure into two levels: the main level and the supporting level (Table 1).

Table 1 - Functions of the financial component of the NIS

Basic level	Production of innovation
	Implementation of innovation
Providing level	<u>Sources of financing</u> – Government funding – Government-private financing - Private financing <u>Direction used</u> – Financial support for innovation communications – Financing of commercialization – Government incentives for innovation – Financing the professional training and education
Note - Created by authors	

In the group of providing functions, the most important role belongs to finance, which allows financing production and the introduction of innovation, professional training of personnel, and the development of education. Financial support provides financial means for communication and commercialization, as well as state stimulation of innovative activities. In this regard, financial resources perform the following functions:

- ensures the flow of funds at various stages implementation of innovative progress;

- creates incentives and conditions for the development of innovations;
- allows to provide finance for innovative processes;
- influence the choice of topics for innovative projects in accordance with the needs of financing and development of subjects NIS;
- to promote efficient spending of funds for innovation.

In general, it can be noted that the entire range of NIS financing includes:

- financing innovation of financial and credit organizations, insurance companies, venture, pension and other funds;
- financing of applied innovative developments;
- development of venture investment;
- financing of research and innovation projects, experimental design and technological work;
- financial support for the leasing of a science-intensive unique equipment and instruments;
- financial support for potential and inventive activities assistance in the protection of intellectual property;
- financing of small businesses in tenders for the implementation of innovative programs and projects through public-private partnership.

Development institutions are the main component of the National Innovation System. The development institutions of Kazakhstan were formed considering world practice.

Many developed countries have created Development Institutions (DI) in the form of banks, agencies, corporations, development funds, etc.

The main task of DI is to finance and support projects that contribute to the diversification of the economy, reduce its dependence on primary industries, and develop new industries that ensure economic growth.

Formed in the form of a joint-stock company, the Development Institutes of Kazakhstan are presented in the following table.

Table 2 - Development institutions of Kazakhstan

Institute name	Purpose
1. Center for Marketing and Analytical Research.	Marketing information and analytical support for the process of diversifying the national economy, increasing the competitiveness of product exports.
2. National innovation fund.	Creating a favorable climate for increasing innovation activity in the country.
3. Investment fund of Kazakhstan.	Providing financial support to private sector initiatives.
4. Center for engineering and technology transfer.	Increasing innovative activity and efficiency of innovative activity.
5. Development Bank of Kazakhstan	Improving and increasing the efficiency of the state innovation policy, developing the production infrastructure and the manufacturing industry

6. State Insurance Corporation for Insurance of Export Credits and Investments	Stimulating the development of Kazakhstan's non-commodity exports.
Note - Created by authors	

Development institutions should ensure a continuous chain of development of the innovation process. The goals and functions of development institutions, as well as the National Innovation System as a whole, are aimed at creating Kazakhstani enterprises that produce competitive products and services with a high share of intellectual work. Development institutions create the basis for innovation and give a powerful impetus to the expansion of innovative business in the private sector.

The priority task of the Development Institutions is to finance development and support of projects contributing to the diversification of the economy, reducing its dependence on primary industries through the development of strategic sectors of the economy. All development institutions work in a coordinated manner, mutually agreed on the following scheme (Table 3).

Table 3 - Sequence of coordinated activities of development institutions

Innovation process	Sources of financing
1. Formation of an innovative idea.	The result of the research activities of the scientific potential of the country.
2. Market research market analysis.	JSC Center for Analytical and Marketing Research.
3. Financing the initial stages of the innovation process.	JSC "National Innovation Fund".
4.1 An innovative project goes through two stages: project financing is more than 5 million dollars; the project is sent to the Development Bank of Kazakhstan.	Development Bank of Kazakhstan
4.2 The project requires direct investment; go to an investment fund	Investment Fund of Kazakhstan
5. Providing assistance and support for the export of non-commodity goods and services	State Insurance Company for Insurance of Export Operations
Note - Created by authors	

Until now, the state has dominated the domestic NIS. The research sector is dynamically activating in this direction. Entrepreneurship as a whole is a less included link here, which is largely due to a number of objective circumstances. But overcoming them is the most important task of all components of the domestic innovation system.

The system of cooperative relations between science and entrepreneurship, with the possible participation of state structures, can contribute to the solution of a significant number of topical problems at the regional level, since many of them have their own

comparative advantages that require research and application. But all this is possible when the conditions for their mutual interest in interaction are formed.

The above shows the complexity and scale of the tasks to be solved and the need for a deeper and more responsible approach to the preparation and implementation of important government projects, which fully include the comprehensive development of the national innovation system of the republic in modern conditions and the increase in the efficiency of its functioning.

Entrepreneurship should initially become active in the consumption of innovations - this is, in fact, the focus of state strategies for industrial and innovative development, and in the future, like the state, be an active customer, consumer of innovative developments. This, in turn, should become a real basis for diffusion, in addition to the real sectors of the national economy, into all spheres of life.

In order to develop high-tech industries in the domestic industry, in 2004, the Program for the Formation and Development of the National Innovation System of the Republic of Kazakhstan for 2005-2015 and 2018 was adopted. The concept of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2022-2025. The purpose of the Program and the Concept is to form an innovative system of an open type that ensures the creation of a competitive end product based on the use of domestic and foreign scientific potential.

In Kazakhstan, vertically R&D and design bureaus finance ministries, and horizontally - NATR and the Damu Fund. They provide support to innovative enterprises in all sectors of the industry.

In 2010, the Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan launched the Innovation Grants Program. The Program is implemented by the National Agency for Technological Development (NATD). NATD provides effective support to innovation activities in the country. With the participation of the Center for Engineering and Technology Transfer, 12 business incubators and seven regional technology parks were established to support small innovative enterprises.

Special Economic Zones (SEZs) promote technological transfer, creation of national export-oriented companies, attraction of foreign investors. SEZs are: Alatau Innovation Technology Park, Parasat National Scientific and Technological Holding, Atyrau Petrochemical Park, Aktau Sea Port, Ontustik and others.

The created projects of Tech Garden u Astana HUB help innovators develop innovative ideas by providing them with infrastructure, financial support, access to investors and opportunities to exchange experience with foreign innovators.

The task of Tech Garden is the development of advanced companies - start-ups.

Startups are the locomotive of innovative developments that are being introduced into large companies in the mining and metallurgical and oil-producing complexes.

Astana Hub has become a center for the development of innovative projects and is a hotbed of attraction for young talented IT specialists.

In Kazakhstan, the commercialization system is at the stage of development. There are a small number of technology parks and commercialization departments at institutes and venture funds that deal with the implementation of effective developments.

At the same time, there are some unresolved problems in the innovative development of Kazakhstan:

- low innovative activity of enterprises;
- insufficient scientific and technical potential;
- poor productivity and labor productivity;
- low science intensity of the economy and production;
- lack of professional innovation management.

An analysis of innovative activity in Kazakhstan shows that the "Science-Production" cycle, that is, the innovation process, ends at the initial stages, sometimes without going beyond fundamental research or the stage of manufacturing a prototype since domestic enterprises are not able to introduce them into production.

It should also be noted that at the first stage, R&D is dominated by developments that need to be focused on obtaining completely new products and technologies. Developments mainly aim to improve existing ones, adapting foreign technologies to local conditions.

At the same time, it is mandatory to equip the resulting technology with units and components of national production. The development of local materials and components is included in the process of obtaining finished products using foreign technologies. On this, the industrial enterprises of Kazakhstan concentrate their efforts in their innovative activities.

External technology transfer is essential for developing such a direction of innovation as research and development directly at enterprises. So far, this is the weakest link in the innovation system that is being formed in the country.

The most important problem in the development of innovative processes in Kazakhstan is the need for more high-tech industry, which does not allow domestic producers to ensure the competitiveness of their products. Broad commercialization of innovation and the construction of a knowledge economy are possible only under the condition of a comprehensive reform of the scientific and technical sphere.

As the analysis of innovative development in Kazakhstan shows, innovation activity in the country plays a large role. However, innovation activity in the republic has yet to be the main factor in increasing the country's competitiveness in the world market.

In all developed countries, competitive, necessary and affordable innovative goods are produced by private companies, large corporations with great financial capabilities and powerful research and development departments, and high-tech small businesses using the venture financing method.

One of the main directions of state policy in the field of scientific, technical and innovative activity is the formation of an innovative infrastructure, including the creation of specialized subjects of innovative activity of a state, intersectoral, sectoral and regional nature. Today it is obvious that a full-fledged innovation activity in the country cannot develop without such new objects of innovation infrastructure as technoparks, technology business incubators, technopolises, high-tech companies.

Technoparks are a fundamental element of the national innovation system. The main task set for technology parks, by providing the initiators of innovative projects with production facilities and collective business services, is to provide favorable conditions for the commercialization of scientific developments and their implementation in industrial production.

A two-tier system of technology parks are being formed in Kazakhstan: national science and technology parks and regional technology parks. National technoparks are focused on the creation of new industries in Kazakhstan, which should contribute to ensuring the future competitiveness of the Kazakhstani economy. A distinctive feature of national technology parks is the presence of a special economic zone (SEZ) regime with preferential taxation. National technoparks include Information technology park in the village. Alatau near Almaty, National Industrial Petrochemical Technopark (Aktau), Technopark of Nuclear Technology "Tokamak" (Kurchatov), Space Monitoring Technopark (Almaty, Astana, Priozersk).

Regional technoparks include Almaty Technological Park (Almaty), Technopark "Algorithm" (Uralsk), technopark "Business City" (Karaganda) region in innovative products. The National Innovation Fund (NIF) develops venture infrastructure. The Fund is a partner in six venture funds of Kazakhstan: High Technology Fund Areket JSC, Venture Fund ADVANT JSC, Joint Stock Investment Fund for Risk Investment, Venture Fund Centras, Venture Fund Clotuz Technology Fund JSC, JSC "Almaty venture capital", JSC "Logycom perspective innovations". The funds were created jointly with local investors on the principles of public-private partnership. The share of NIF in Kazakhstani venture funds is up to 49%.

These funds' investment policy aims to find and attract projects in the field of IT technology, new building materials, pharmaceuticals and other promising industries with export potential.

An analysis of the state of the innovation sphere in Kazakhstan shows that both production and science are gradually adapting to the requirements of the market mechanism for creating and disseminating new knowledge and technologies.

However, they still need to become the main links of the National Innovation System that meets the needs of long-term development. A business incubator is an organization that creates the most favorable conditions for the start-up development of small businesses and firms.

The rendered services include a lease on preferential terms of equipped and equipped with appropriate communications office and industrial premises; employee training and provision of various consulting services; initial support for small businesses; assisting entrepreneurs who want but cannot start their own business.

Technopolis is an integral research and production structure created based on a particular city, in the economy of which technoparks and incubators play a significant role. The city has large scientific institutions and industrial enterprises specializing in producing science-intensive products. This complex includes industrial and domestic infrastructure, small and medium-sized businesses, and financial institutions.

Conclusions

In Kazakhstan, the economic environment as a whole is not favorable for innovation. It is characterized by the underdevelopment of links between the state and university sectors of science and industry, the disconnection of the banking system from lending to innovative processes, and the low innovative activity of private capital.

World experience shows that the greatest success in socio-economic development is achieved by innovation-oriented states, the core of whose economic policy is the

formation of a special attitude of business and society to the development of knowledge-intensive industries and large-scale research and development.

In this regard, in Kazakhstan, to solve the problem of increasing national competitiveness, a program-targeted approach is used to ensure effective interaction of scientific organizations and business in the innovation sphere, through the implementation of joint technological programs. Such programs are being developed and implemented in order to enhance cooperation between the state, science and business in order to develop promising areas of technology, ensure a continuous flow of funding for companies conducting scientific research, as well as improve the system of granting grants and maintaining innovative partnerships.

The government should form a special mechanism for the development of innovative activities. It should not be based on such principles as:

- a strong system of tax incentives and incentives for all participants innovation processes;

- complementary participation of the state and the market in innovative processes; sharing of innovation risks between government and business:

- use of decentralized channels of public support of innovative activity;

- ensuring openness and transparency of the activities of institutions development.

The principles of state support of innovation activity in Kazakhstan are:

(1) Priority of national interests in the implementation of innovative activities.

(2) Equality of subjects of innovative activity in obtaining state support.

(3) Complexity and consistency, ensuring constant interaction of subjects of innovative activity.

(4) Transparency of procedures for state support of innovation activities.

References

1. Dnishev F., Gabdullina A. Problems of post-crisis innovation and technological development of the economy of Kazakhstan // *Kazakh Economy vestnik* – 2009. – № 4. – 10-18 p.

2. Chelekbai A.D., Abzhalilova K. R. Multichannel source of financing of innovative projects // *Qainar Journal of Social Science*. – 2022. – Vol. 1. – No. 4. – 94-109 p. <https://doi.org/10.58732/2958-7212-2022-4-6-94-109>

3. On the draft Law of the Republic of Kazakhstan "On State support of industrial and innovative activities" Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan. – 2011. – No. 1007. Available: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100001007> (Accessed 18.01.2023)

4. On the approval of the State Program of Industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2020 – 2025. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019 No. 1050. It became invalid by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan. – 2022. – No. 508. Available: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050> (Accessed 18.01.2023)

5. Shevchenko E. Analysis of gaps in science, technology and innovation in Kazakhstan. Report within the framework of the UNECE Project. – 2021. – P. 38.

Available: https://unece.org/sites/default/files/202103/STI%20gap%20analysis_Kazakhstan_Report_Elena%20Shevchenko_RUS.pdf (Accessed 18.01.2023)

6. Santo B. Innovation as a means of economic development. - Moscow: Progress. – 1990. - 296 p.
7. Drucker F. Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles (1985). Russian-language edition: Business and innovations. – Moscow: Williams, 2007. – 432 p.
8. The law of the republic of Kazakhstan. About the state support of innovative activity (with amendments and additions as of 05.07.2011). Available: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30049965 (Accessed 18.01.2023).
9. Smits R. Innovation studies in the 21st century: Questions from a user's perspective //Technological forecasting and social change. – 2002. – T. 69. – №. 9. – 861-883 p. [https://doi.org/10.1016/S0040-1625\(01\)00181-0](https://doi.org/10.1016/S0040-1625(01)00181-0)
10. Vasin V. A., Mindeli L. E. National innovation system: prerequisites and mechanisms of functioning //Moscow: CISN, 2002. – 142p .
11. Ivanova N. I. National innovation systems //Economic issues. - 2001. – No. 7. – 59-70 p.
12. Baxultanov D.E., Kurmanov N., Kerimkulova M., Syrlybayeva N. Analysis and assessment of the state of innovative development of Kazakhstan// Bulletin of the Treasury. Economic Series. – 2022. – № 3. – 138-150 p. <https://doi.org/10.26577/be.2022.v141.i3.13>
13. Tulekbayev E. T. Building a national innovation system in Kazakhstan //Innovation. - 2007. – No. 8. – 38-34 p.
14. Fayzullina N. G. National innovation system of China //Fundamental research. - 2015. – Vol. 3. – T. 6. – 628-631 p. Available: <https://s.fundamental-research.ru/pdf/2015/6-3/38672.pdf>
15. Golichenko O. G. National innovation system: from concept to research methodology //Economic issues. – 2014. – No. 7. – 35-50 p. Available: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21769787>
16. On the approval of the Program for the Development of Innovations and the promotion of Technological modernization in the Republic of Kazakhstan for 2010-2014. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan. – 2010. – No. 1308. Available: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001308> (Accessed 18.01.2023).
17. Oxford Explanatory Dictionary. English-Russian - Moscow: Progress-Academy Publishing House, RGGU Publishing House. – 1995. – 318 p.

Information about the authors

Sholpan R. Abzhalelova - m.e.s., Associate Professor, Head of the Department of Economics and Business, Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan. Email: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://doi.org/0000-0002-2188-6280>

***Urkhia S. Yernazarova** - m.e.s., Senior Lecturer, Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan. Email: urhia@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8827-7922>

Anoir D. Chelekbay - Doctor of Economics, Professor, Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan. Email: isamus@mail.ru, ORCID: <https://doi.org/0000-0002-2188-6280>

Авторлар туралы мәліметтер

Абжалелова Ш.Р. – э.ғ.м., доцент, Экономика және бизнес кафедрасы меңгерушісі, Қайнар академиясы, Алматы, Қазақстан. Email: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://doi.org/0000-0002-2188-6280>

***Ерназарова У.С.** – э.ғ.м., аға оқытушы, Қайнар Академиясы, Алматы, Қазақстан. Email: urhia@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8827-7922>

Челекбай А.Д. – э.ғ.д., профессор, Қайнар академиясы, Алматы, Қазақстан. Email: isamus@mail.ru, ORCID: <https://doi.org/0000-0002-2188-6280>

Сведения об авторах

Абжалелова Ш.Р. – м.э.н., доцент, заведующая кафедрой Экономики и бизнес, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. Email: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://doi.org/0000-0002-2188-6280>

***Ерназарова У.С.** – м.э.н., старший преподаватель, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. Email: urhia@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8827-7922>

Челекбай А.Д. – д.э.н., профессор, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. Email: isamus@mail.ru, ORCID: <https://doi.org/0000-0002-2188-6280>

Подписана в печать 31.03.2023

Формат 70×100¹/₈

Объем 16,41 печатных листов / Бухгалтерский и издательский лист 14,85 печатных листов

/ Условно 12,3 печатных листа

Тираж 300 экземпляров.

Опубликовано Академией КАЙНАР

Цена договорная

